

פרק אחד-עשר: התפוררות בימי הביניים, ציפיות מודרניות

1. כריסטיאנופוליס – צל ועיקר.

המנזר, הגילדה והכנסייה היו היסודות המגבשים של העיר בימי הביניים. בהיותם יעילים יותר מאשר קוס, דלפי ו-אולימפיה ביוון, קבעו מרכיבים אלה את צורתם של הרובעים השונים והניחו את התשתית לחיים משותפים שהבטיחו התגברות על מוסדות העיקריים, אשר קודם לכן היו מבוצרים במצודות העתיקות. במקום צייתנות עיוורת וכפייה החלו להתקיים שיתוף פעולה מרצון, התחייבויות חוזיות וחובות הדדיים. התקופה בה החלו שלושת המרכיבים הללו להראות לעין מסמנת את זמן התהוות אב הטיפוס של העיר בימי הביניים. אין להסיק מכך שעל כל המרכיבים להיות קיימים בכל עיר ועיר. כמו כן, אין ספק שמשקלם של המרכיבים אינו זהה - ברור שהגורמים המסחריים היו עוינים במופגן לאוניברסיטה וערי ימי הביניים כדוגמת ברוג' או לובק לא השתבחו במרכזים רוחניים, בעוד ערים אחרות, כמו ונציה או בריסטול, התנגדו לקבלת החידושים במשך תקופה ארוכה.

בתחילת ימי הביניים ניתן בכל זאת לזהות מערכת יחסים טבעית בין המסחר והדת: המגזר העיסקי חיקה את מוסדות הדת לצורך ארגון הבסיס המסחרי שלו. ישובי המסחר של ברית ערי ה-האנסה, לדוגמא, היו בעלי אופי זהה למנזרים ותבעו אותו סוג של אדיקות דתית שנדרשה בעבר לשם שמים - עתה לצורך רווחים כספיים. יתר על כן, אחד התפקידים העיקריים של "אבירי המקדש" – המטפלים (Templer) - היה לשמש כסוכנים ובנקאים. המאפיין הבולט של סוף ימי הביניים הוא הקניית אופי ארצי וחילוני גם לנושאים ועניינים דתיים. הדת פינתה מקומה למסחר, ורווחים עסקיים לא נפלו בחשיבותם מהאמונה הדתית. ניתן למצוא בסיס תאולוגי גם לייסוד פעולות מסחריות בעלות גוון קפיטליסטי, משום שהתאוריה של "אוצר הישועה" (Treasury of Salvation), כפי שנקבעה על ידי מלומדי הדת, שילבה את הרעיונות של חסכוניות קפיטליסטיים שיביאו גמול עתידי - וזאת בצורת תפוקה משמעותית ורווחים נאים. הצדקת הרווח עצמו, בניגוד ל"מידה כנגד מידה", ניתנה על ידי וינסנט מ-בווה (Vincent de Beauvais).

האם ניתן להתייחס לעיר בימי הביניים כעיר נוצרית שהיתה גוף נפרד בתוך תכנית פוליטית מורכבת, ובנינים היחודיים לתפיסת החיים של הנצרות? האם היתה זו עיר מקלט מכל אותם ניגודים ותסכולים אותם ראינו בתרבויות אורבניות קודמות? לרוע המזל, העיר בימי הביניים לא היתה כפי שנתפסה על ידי מטיפים דתיים במאה השלוש-עשרה - התגשמות מוצלחת של רוח הנצרות - אך היא גם לא היתה תרכובת של בערות, לכלוך, ברוטאליות ואמונות תפלות, דרך בה היא מתוארת על ידי פרשנים רבים מתקופות מאוחרות יותר.

בבואנו להעריך את ימי הביניים עלינו להמנע משתי התפיסות השגויות גם יחד. שומה עלינו להתעלם, לצורך הענין, מהתמונות המרהיבות שניקמו על ידי מוריס (Morris), רסקין (Ruskin), פוגין (Pugin) והוגים אחרים. כל אלה התייחסו, לעתים קרובות, לכוונות כאילו היו עובדות מוגמרות ולא ידיאלים כאילו היו מציאות. בכתביהם הוסיפו לתכנים התוססים של ימי הביניים את אותו יופי שעדיין ניכר בכלי הקיבול עצמו. מצד שני, אם נבטל את ימי הביניים רק בגלל תאי העינויים והשריפה הפומבית של כופרים ופושעים, נאלץ על אותו משקל לבטל את כל היומרות לציויליזציה בימינו אנו. האם לא החלו מחדש שיטות עינויים צבאיים ואזרחיים כאחד, הומצא רעיון מחנה ההשמדה ונכחדו תושביהן של ערים שלמות, דווקא בתקופה הנאורה והמתקדמת שלנו?

הסתירות בימי הביניים היו פעוטות יחסית לאלו שאנו טומנים בחובנו היום.

מבחינות מסוימות הצליחה העיר בימי הביניים במקום בו נכשלו כל התרבויות האורבניות האחרות. זו היתה הפעם הראשונה בה רוב תושבי העיר היו אזרחים חופשיים. למעט קבוצות מיוחדות, כדוגמת היהודים, קיבל המושג "תושב" משמעות זהה למושג "אזרח". שליטה מבחוץ הפכה לשליטה מבפנים, הכוללת חקיקה עצמית ומשמעת עצמית, שהתנהלו באותה צורה בה התקיימו קודם לכן בקרב חברי כל גילדה והתארגנות מקצועית בנפרד. שליטה ושיתוף, כמו גם ארגון והתאגדות, התמזגו זה בזה. זו היתה הפעם הראשונה מאז תקופת השושלות במצרים, שאחדות דתית, שנוצרה לשם מטרה מוגדרת, הצליחה להתקיים על אף מיגוון אינטרסים מקומיים. למרות שהמבנה החברתי של העיר המשיך להתבסס על החלוקה למעמדות, הרי העובדה שלצמית היתה אפשרות להפך לאדם חופשי ביטלה על הסף את ההפרדה על בסיס ביולוגי שבין המעמדות השונים והביאה לניידות חברתית בין-מעמדית מוגברת.

אלה היו השגים חשובים, אך האמונה והתפיסה שאפשרו אותם עמדו בדרך של התפתחויות נוספות, אשר קראו תגר על הסמכות ועל אותן מטרות מעשיות מדי שבסיס האמונה. למען האמת, בעוד הכנסייה שולטת בכל האספקטים של החיים בימי הביניים באמצעות קיומה האוניברסלי ובשורתה הדתית, גרמה לה הצלחתה הכבירה להיות מעורבת גם בתחומי החיים האחרים. על מנת לשמור על מעמדה, קיבלה על עצמה הכנסייה את אותן מחויבויות הרוח אסון שגרמו להרס תרבויות עירוניות קודמות, כשם שקרה תחת שלטון אשורבניפאל ו-פריקלס. אופיה החומרני של הכנסייה עירער את התחום היחיד בו נהנתה מסמכות מלאה – התמורה בעולם הבא. עתה היתה הכנסייה זקוקה למושג מוחשי ונראה לעין שישלים את הצגתה לציבור בדרך מרשימה יותר, איתה לא היו יכולים יריבי הכנסייה להרשות לעצמם להתמודד. מטיפי הדת בימי הביניים הוקיעו בזה אחר זה את הבגידה העצמית של הממסד הדתי, החל ב-ברנרד מ-קלרוואו וכלה ב-פראנסיסקוס מ-אסיסי. רבים מהם טענו, כי הבנין עצמו שימש כתחליף נוח מדי לרוח שאמורה לשכון בו. בתקופה בה נשלמה בניית כנסיית "נוטרה-דאם" ב-פאריז, סמוך לשנת 1180, כתב פייר לה שנטרה (Pierre le Chantre) ב-"סומה אקלסיאסטיקה" (Summa Ecclesiastica) שלו: "על האכסדראות המקושטות של הכנסיות להיות צנועות יותר מאשר גוף הכנסייה עצמו, משום שהאכסדראות מסמלות מסתורין; כשם שישו, שהוא ראשו - וראשה של הכנסייה - צנוע יותר מאשר הכנסייה עצמה". במקום זאת, הוא מצייך, "נבנות אכסדראות גבוהות יותר ויותר".

מה עמד מאחורי הגשמת העיר הנוצרית? לדעתי, לא היתה זו אלא דחייה הולכת ונמשכת של הבסיס המקורי להיווצרות העיר: ההתנתקות ממנופולין עתיק יומין על הכוח והידע; הארגון מחדש של החוקים וזכויות הרכוש, בהתאם לעקרונות הצדק; השחרור מכפייה, ביטול העבדות וההקצאה המחייבת של כוח עבודה רב לטובת מיעוט שליט, וביטול חוסר השיוון הכלכלי הבוטה שבין המעמדות השונים. על ידי מושגים אלה יכלו האזרחים למצוא, במציאות הסובבת אותם, לפחות מקצת מהצדקה והצדק שהובטחו להם בעולם הבא. ניתן להניח כי תושבי העיר הנוצרית יהנו מאפשרות החיים בצוותא, באחוה ועזרה הדדית, מבלי לחשוש מפני כוח עריץ או לצפות באורח מתמיד לאלימות מבחוץ או מוות פתאומי. הדחייה של הסדר הישן, שבמקור החל להתקיים בזכות המצודה, היתה הבסיס המינימלי של החוק והסדר הנוצריים.

עם קבלת הנצרות כדת הרשמית של המדינה הרומית, בשנת 313 לספירה, כבר היתה התכנית בסכנה, והרעיון של "עיר האלוהים" נראה פחות ופחות מציאותי. קטעים וחלקים של החוק והסדר הנוצריים ניכרו עדיין במנזרים, ולא מעט מרוח זו חדרה לעיר דרך בתי האחוה של הגילדות. אך הרעיון הנוצרי שיגשג דווקא במצבי מצוקה, ובמהלך המאה השלוש-עשרה נתקל בסדרת תגובות שכנגד, אשר הגיעו לשיאן באותה תקופה. כל עוד החיים עצמם כווננו לקראת מוות וסבל, מצאה מידה לא מבוטלת של האמונה

הנוצרית פתרון בפעולות של רחמים וצדקה, שקיבלו צורה מוסדית הולמת בעיר. בתרבויות עירוניות קודמות לא היה קיים מוסד כלשהו שהתאפיין בדאגה המקיפה לחולים, זקנים ועניים, כפי שהיתה קיימת בעיר ימי הביניים. הישגים אלו דמו, במידת מה, להישגים האינטלקטואלים של המלומדים בימי הביניים: המבנה נראה כבלתי ניתן לעירעור, כל עוד איש לא בחן מקרוב את היסודות.

כבר בשלב מוקדם מדי העניקה הכנסייה לקיסר לא רק את מה ששייך לקיסר, אלא גם את מה ששייך לאלוהים; כמו כן נמנעה מלגעת ביסודות העתיקים של הכוח הפוליטי והצבאי, הרכוש הפרטי והמונופולין האינטלקטואלי. תוך כדי דחיית זכויות אלה, כמנוגדות לחיים הקדושים, קיבלה אותן הכנסייה או לקחה אותן לעצמה אף באיומים וכוח במידה ולא היתה מסוגלת להשיגן מרצון ללא כפייה. כך למשל דאנטה, המייצג את שיאה - כביכול - של יצירת ימי הביניים, חלם על קיסר שישלוט על הנצרות ויהיה מסוגל להציל את העולם מתביעותיו של האפיפיור רודף הבצע והמרושע.

משום שהכנסייה ציפתה לסבל אנושי ואף היתה מורגלת בו, יכלו הכמרים לטפל מבלי מורא בתסכולים, טרגדיות, כשלונות ושאר הצדדים האפלים של החיים. אך עם שגשוג המסחר והצטברות ההון, החלה הכנסייה להשתמש להשגת מטרותיה בשיטות ובמנהגים שהיו נהוגים בעבר כנגד הנצרות עצמה, כך שאפילו עיקרי הנצרות הבסיסיים ביותר לבשו צורה של אמונה תפלה. בעוד שהכנסייה מגנה על גוית המת מפני השחתתה על ידי רופאים המבקשים לרכוש ידע לגבי גוף האדם באמצעות ניתוח אנטומי, הרי שבו זמנית חרצה את גורלם של אנשים חיים להרקב בתהליך שטני כעונש המגיע להם, על היותם הכופרים באמונה. יתרה מכך, עם יסוד האינקוויזיציה במאה השלוש-עשרה, המציאה הנצרות אמצעים מכניים גאוניים משלה לעינוי החשודים בכפירה, כדי להוציא מהם הודאה באשמה.

העושר, הפאר והכוח הגשמי שהצטברו בערים המובילות של ימי הביניים במאה השלוש-עשרה עירערו את עיקרי הנצרות - עוני, צניעות, העדר התנגדות, ענווה וציות לרשות האלוהית - החשובים יותר מכל שיקולי הבטחון הארצי או הסיפוק החומרי. הכנסייה עצמה, המוסד העשיר ביותר בארצות הנוצריות, היתה זירת ההתרחשות למהפכה מושחתת זו. בלי קשר למספר הקדושים האינדיבידואלים אותם רוממה ושיבחה הכנסייה. הנצרות כמוסד לא היתה מסוגלת להוות מופת לצניעות וענווה עבור אלה שחיפשו אחר עושר בכמויות הולכות וגדלות באזור השוק, כוח בשדה הקרב או ביזה בעיר הכבושה. עובדה זו מסבירה, כנראה, מדוע לא הצליחה הנצרות ליצור את כריסטיאנופוליס.

במאה השלוש-עשרה הגיעו הארכיטקטורה הגותית והתרבות של ימי הביניים לשיאן. במאה השנים שלאחר מכן היה ברור כי הכוחות שהחדירו את דרך החיים הנוצרית לעיר ימי הביניים נתקלו בהתנגדות העזה ביותר שצמחה להם, לא בכך השוק אלא בכנסייה עצמה. סמלו הגדול של המאמץ לשחזור הרוח הנוצרית המקורית - וגם של כשלונה הברור - הוא פראנסיסקוס מ-אסיסי. פראנסיסקוס, אשר היה בנו של סוחר, ניסה להחליף את הסידורים הקבועים של קנייה והשכרה בשרות התנדבותי נוצרי של החלפת סחורות חופשית. אלה שניסו לחיות כמו הנוצרים הקדומים, טען פרנסיסקוס, לא צריכים לפרוש מן החיים כמו הנזירים הקדומים, אלא חייבים להמשיך ולחיות בקרב האנשים ולהוות דוגמה מחייכת של אהבה נוצרית בהטיפם באמצעות מעשים ומלים כאחד, עובדים עבור אחרים, חיים בעוני ללא מקלט קבוע ומשוללי דאגות לגבי קיומם ביום המחרת. על כל סוגי העבודה להפוך לעבודת האהבה; החיים, במקום להיות סגורים בבנינים וחומות, צריכים להיות "שיר לדרך הפתוחה", ועל דרישותיהם החומריות להיות מאולתרות, כשם ש-פרנסיסקוס אילתר את הפגישה החשובה של האחים והאחיות הנוצרים בפורטיונקולה (Portiuncula), עם הצלחה באספקה התנדבותית שהדהימה את יריבו, דומיניק (Dominic).

בחלומו של פרנסיסקוס לא היה למסדר זה של אחים ואחיות בנין משלו או רכוש קבוע, העשוי לכבול את הנשמה לרכושנות עצמה.

היה זה נסיון נוסף, ברוח השורות של לאו-טסה (Lao-Tse) ו-ישו, לנתץ את חומות האגו הכוחני ורודף הבצע ולפרק לחלוטין את חומות העיר שהיו ביטויו הקולקטיבי של אגו זה. בקיצור, שחרור מכלי הקיבול הסגור: שמימיות אמיתית ומלאה.

האפיפורות דיכאה כפירה זו באותה מידת חומרה שגילתה בהתייחסותה לכפירתו של פיטר ואלדו (Waldo) - בערך בשנת 1170), הסוחר האדוק אשר ייסד את הכת הפרוטסטנטית הראשונה למטרה דומה. לא מבלי ערמומיות ממולחת התעקש האפיפיור על הפיכת המסדר הפרנסיסקני למכשיר של הכוח הכנסייתי והבטיח את כניעת המסדר על ידי עידוד השקעה משמעותית בבנינים למטרות נזירות הולמות דווקא במקום לידתה של התנועה; זאת משום שאין דרך מהירה יותר "להרוג" רעיון, מאשר להגשים אותו מוקדם מדי.

תפארתם של הצירים המיוחסים ל-גיטו (Giotto) בכנסייה העליונה ב אסיסי מחפה על הבגידה ב-פרנסיסקוס, שהיה מרגיש בנוח רק בכנסייה התחתונה. זמן קצר לאחר מכן, באמצעות דברי החלקות של האפיפיור ג'ון השנים-עשר, נודתה האמונה המתעוררת בקומוניזם הנוצרי - התחושה שחלוקת הרכוש ואמצעי המחיה היתה דרך חייהם של השליחים הראשונים, כפי שמתואר בברית החדשה - הוחרמה ככפירה בדת.

אך השאיפה ליצור עיר נוצרית המשיכה לקנן בנפש אנשים רבים בימי הביניים, מזמנם של ואלדו ו-לנגלנד ועד ג'ון בוניאן (Bunyan) ו-יוהאן אנדראה. גן העדן עצמו, עלינו ליכור, היה יצירה עירונית מלאכותית: עיר בה פגשו נפשות האלמוות זו בזו והתבוננו בנוכחות הקדושה לעולמי עד. הכמיהה לעיר נוצרית המשיכה לפעפע בשקט, למרות זעמו של הממסד הכנסייתי, במסדרים של אנשי עבודה מסורים, כגון הבגווינים (Beguin), אשר פעלו בעיקר בארצות השפלה; כמיהה זו התפרצה והגיעה לנקודה בה הפכה לכמעט-מרד בקרב האנבפטיסטים (Anabaptist) שחיו ב-מונסטר (Munster) ובמקומות אחרים. אך הכוח היחיד שהיה מסוגל להפוך את כריסטיאנופוליס ליותר מחלום שוא, הכנסייה עצמה, התנגד לרעיון בתקיפות.

אם בתחילת דרכה נקבעה צורתה האמיתית של עיר ימי הביניים על ידי הצרכים והאינטרסים הנוצריים, הרי שבהמשך קיומה לא חלו בה השינויים הנדרשים מהאתגר הנוצרי: הכוחות העתיקים היו עתה מעוגנים בחוזקה מאחורי החומות המוצקות. האלים הקנאים ששלטו על הקמת העיר בנהריים ובמצרים היו עקשנים ותובענים יותר מאשר המורה החדש מארץ ישראל, שכמו בודהה, הפנה את גבו לכל סמלי הקביעות החומרניות והחיצוניות, המביאים לניכור. הטכס החוזר ונשנה במקדש הישן, האלימות האכזרית של המצודה הישנה, הסגירות העוינת והבדידות שנתנו לסטיות העתיקות מדרך הישר צורה קבועה משלהן - מוסדות אלה נותרו בלב ליבה של עיר ימי הביניים. למרות שקיומם אוים על ידי פלישות מבחוץ - הונגרים, מוסלמים, מונגולים וטורקים - הנוק הכבד ביותר שנגרם לערי ימי הביניים היה על ידי התקפותיהן הנמשכות של הערים זו על זו ברצף בלתי פוסק של אכזריות ומלחמות עירוניות חסרות רחמים. קולה של הכנסייה לא נשמע בהתייחסות לבושה וחרפה זו. וכי למה אפשר היה לצפות? מעשיה של רומא עצמה היו גוברים על דברי התוכחה שלה, גם אם היו נאמרים.

לתאולוגיה הנוצרית היתה תשובה להתנהגות הנלוזה של העיר הנוצרית: האמונה בקיום החטא המקורי. לפי תפיסה זו היה קיים פגם יסודי באופי האדם, ומקורו הוא בחוסר צייתנותו של אדם, אשר הפך את החטא המקורי שלו למחלה טבעית ותורשתית: נטייה חולנית להזנחת מטרות האל על ידי העדפת הטבע האנוכי על פניהן. נטייה זו היא כה מושרשת, לטענת התאולוגיה הנוצרית, עד כי בעצם הנסיון להלחם בה קיימת סכנה שהאדם יעשה את אשר הוא מנסה להמנע מלעשות; הפתרון היחידי, אם כן, הוא ההכרה בכשלון כרוני והתקווה לסליחה ומחילה.

האמת היא, כי החטא הפך למקור העיקרי להכנסותיה החומריות של הכנסייה. רק על ידי הגדלה מלאכותית של הערך וניפוח החובות היתה יכולה השליטה הבלעדית של הכנסייה על הישועה להניב

רווחים נאותים. כאשר מלאי סחורות הצויליזציה החל להתמלא מחדש, החל מהמאה העשירית, התרבו גם חולליה ביחס זהה באמצעות הגוף שהקדיש עצמו לצמצום. במאה השש-עשרה קבע מקיאווילי (Machiavelli) בצדק ב"שיחות": ככל שאנשים קרובים יותר לכנסייה של רומא, שהיא ראש הדת שלנו, כך הם פחות דתיים". בתקופה בה התייחסה מועצת טרנט (Council of Trent) למצב זה, כבר היה מאוחר מדי מכדי לעצור את התפוררות המערכת העירונית של ימי הביניים. עיר ימי הביניים היתה בתקופה זו רק צלם חיוור של כריסטיאנופוליס. קוי המיתאר של עיר זו היו חזקים מספיק כדי להותיר תקווה לסדר עירוני חדש, המבוסס על ההנחות החברתיות והדתיות של הדת. אך מפאת גדילתה של העיר נטה התוכן הרוחני להעלם. שוב ניצב בפנינו הפרדוקס של הגשמיות החד-צדדית, אותו פגשנו לראשונה עם צמיחת העיר היוונית.

2. ונציה לעומת אוטופיה.

בסוף ימי הביניים ניצבה עיר אירופאית אחת מעל לכל השאר, בזכות יופיה ועושרה. סיינה האדומה, גנואה השחורה והלבנה, פאריז האפורה ו-פירנצה רבת הגוונים היו כולן דוגמאות אב-טיפוסיות לערי ימי הביניים, ואין ספק כי פירנצה עצמה התעלתה מעל ומעבר לכל ערי אירופה האחרות, בין המאה השלוש עשרה למאה השש-עשרה, בשכלתנות ובהדר המאופק של אמנותה, כמו גם בחיוניות של חייה האינטלקטואלים. אך ל-ונציה המוזהבת מגיעה תשומת לב מיוחדת; אף עיר אחרת לא הציגה בדרך כה ברורה את המרכיבים האידיאליים של המבנה העירוני בימי הביניים. בנוסף לכך, לא ניתן למצוא דוגמא טובה יותר מאשר להתפתחותו הפנימית של מבנה עירוני חדש שהיה מסוגל להתגבר על מגבלות כלי הקיבול המוקף בחומה, אשר היה קיים עוד מסוף העידן הניאוליטי.

תהילתה האסתטית של ונציה מעולם לא נשכחה, פרט אולי על ידי התושבים העניים בתקופה העצובה, בה היו יסודותיה הכלכליים של העיר חלשים למדי, והבנין כולו נשען על עמודים רופפים. אך עצם היות ונציה דוגמא חדשה בתכנון ערים לא זכה להכרה הולמת או לחיקוי בערים אחרות. גם אם היו האנשים מודעים ליחודיות שבתכניתה, הרי שהם התייחסו לכך כאל מקרה שהתרחש בדרך הטבע, ולא כסדרה של שינויים מכוונים, אשר למרות שהיו מבוססים על מרכיבים טבעיים בודדים, יש להם משמעות אוניברסלית. לכן הצעתי לבחון כאן את תכניתה של ונציה; זאת משום ש-ונציה קידמה עוד יותר, ממש עד לימינו אנו, את החלוקה לשכונות ורובעים, אשר החזרה לשימוש בהם כיחידת תכנון מבנית היא מהצעדים הבסיסיים לקראת ייסודה של צורה עירונית חדשה.

ונציה היתה פרי יצירתה של קבוצת פליטים מ-פדואה (Padua) אשר נמלטו במאה החמישית מפני שבטי הפולשים. המים הרדודים של הים ה-אדריאטי שימשו במקומה של החומה כהגנה; הביצות והאיים, אליהם ניתן היה להגיע רק דרך המים, הביאו לניצולם כתעלות שישמשו כאפיקי תחבורה. ה-גונדולה (gondola - הוזכרה כבר בשנת 1094) היתה האמצעי הטכני המושלם למעבר במים רדודים וצרים אלה. למרות ש-ונציה נאלצה לפתח מאגרים לאיסוף מי הגשמים כדי להשלים את האספקה שהגיעה מהיבשת באמצעות סירות, היא פתרה את בעיית התברואה בדרך קלה יותר מאשר שכנותיה שעל היבשת, בכך שהיתה מסוגלת לשפוך את שפכיה ישירות לתוך הים, בו פעולת המלח ואור השמש, יחד עם זרמי המים, טיהרו לפחות חלק של ריכוזי החיידקים המזיקים. בליבה של ונציה נמצאת ה-פיאצה סאן מארקו (Piazza San Marco), שטח פתוח מול הכנסייה הביזנטית העתיקה, אשר אדמתה שימשה במקור לפרדסיו של סט. מארק. בשנת 976, סמוך למקום בו נבנה לראשונה מגדל הפעמונים במאה השנים-עשרה, הוקם בית הארחה לעולים לרגל לארץ הקודש. זו היתה תחילתו של רובע המלונות המאוחר יותר. ידוע כי כבר

במאה השתיים-עשרה התגבשה שם כיכר שהיתה מלאה בדוכני השוק, משום שבשנת 1172 נעשו פעולות להרחבת המקום. הבנינים הניצבים היום באזור מעידים על התפתחות רצופה שהחלה עם בנייתה מחדש של כנסיית סט. מארק עצמה בשנת 1176, הקמת בנין הפעמונים הישן בשנת 1180 ותחילת בנייתם של ארמון ה-דוגיים

(Ducal Palace) בשנת 1300 ושל בית ה"קאנצ'ריה" (מועצת העיר) הישן בשנת 1520. לאחר מכן החלה בניית המבנה שסגר צלע אחת של הכיכר, הספריה, אשר תוכננה על ידי סאנסובינו (Sansovino) בשנת 1536 ושכנה על האתר בו היו קודם המאפיות העתיקות. אך אין לשכוח: ההרחבה הסופית של הככר הנוכחית, אשר הקנתה לה שלמות אסתטית באמצעות השלמת הצד שמול הקתדרלה, בוצעה רק בשנת 1805.

צורתה ותוכנה של הכיכר היו תולדה של מטרות מצטברות ששונו בהתאם לנסיבות, לפונקציות ולזמן: התפתחות טבעית לה אפילו גאון אנושי לא היה מסוגל להביא תוך מספר חודשים, ביושבו לשולחן השרטוט. הצרכים הפוליטיים והחברתיים דחקו בהדרגה את הבוטננים והשוקים המקוריים; האחרונים הועברו, צעד אחר צעד, לאזורים אחרים של העיר, בהשאירם רק מסעדות, בתי קפה, חנויות ובתי מלון ליד האתר בו שכנה האכסניה הראשונה של עולי הרגל.

בקיצור, תכנונה של ונציה כלל לא היה בחזקת עיצוב סטאטי העונה על צרכיו של דור בודד ופוסל על הסף את אפשרויות הצמיחה, ההתאמה והשינוי; למעשה אופיינה ונציה בהמשכיות של השינוי והאחדות, אשר נבעו מהסדר המורכב. בעיר הנשלטת על ידי אצולה טירנית, המגלה חוסר רחמים בוטה בריכוז הכוח והאחריות בידיה, קיימת משמעות רבה לעובדה כי חברי המועצות התרחקו מהמרכז: הם נאלצו להתגורר באזורים אותם יצגו. מאותה סיבה נאלצו גם ראשי הארסנאל להתגורר ברובע התעשייתי היחודי של העיר. מגמה זו מנעה ריכוז יתר של דיור למשפחות המעמד העליון, אשר לעתים קרובות הוביל לחוסר סדר עירוני באיזורים המרוחקים יותר ממרכז העיר. גם אם תפסו הארמונות הגדולים את האתרים המרווחים שעל גדות התעלה המרכזית (Grand Canal), אל מול רוחות הים הנעימות, הרי שהיו גם קשורים לרובע המגורים ששכן בגבם.

התייר הממוצע אינו רואה, בדרך כלל, כי הדוגמא של סט. מארק חזרה על עצמה, בקנה מידה קטן יותר, בכל אחת משכונותיה של ונציה. לכל אחת מהן היתה ככר, בדרך כלל בצורת טרפז לא-סימטרי, עם בריכת מים, כנסייה ובית ספר משלה, אשר מוקם בדרך כלל בבנין הגילדה; במקור היתה העיר מחולקת לשש שכונות, שבכל אחת מהן התגוררו חברי אחת משש הגילדות של העיר. התעלות, שמספרן מגיע עתה ל-177, שימשו כגבולות השכונות וכנתיבי גישה וקישור ביניהן: הן כחגורות מים מסביב לאזורים התחומים והן כעורקי תחבורה, בדומה לחגורות הירוקות ולכבישים המהירים המצויים בכל עיר מודרנית מתוכננת כהלכה, אולם בלי חוסר האיכפתיות כלפי השטח העירוני המתגלה באוטוסטרדות האמריקאיות ובחגורות הירוקות השכונתיות של הערים האנגליות החדשות. מסביב לעיר שימשו הלגונות הגדולות כטיילות וכ"פארקים" כאחד, עם נוף עירוני ומים במקום נוף "כפרי". מאז המאה החמש-עשרה לא היתה עיר אחרת, אשר

פיתתה ציירים כה רבים לנסות להביע את דמותה בעבודותיהם. רבות מתכונות אלה של ונציה היו קיימות גם בערים אחרות בימי הביניים. אך במקומות אחרים לא הובעה החלוקה הפונקציונלית לאזורים בצורה כה ברורה, בעיקר משום שב-ונציה היתה קיימת חלוקה לאיים בעלי חשיבות רבה ופחותה מסביב לעיר המרכזית. כאן הפך מוס בולט זה ליתרון.

כל אחד מאייה של ונציה קיבל את הפונקציה המתאימה לו, בהתאם לגודלו ולמיקומו: על אחד האיים החשובים הוקם מנזר סן ג'ורג'יו (San Giorgio), בסמוך ל-סט. מארק. הרובע הפונקציונלי הראשון היה אזור טורצ'לו (Torcello): אי קטן במרחק של כאחד-עשר קילומטרים, בו שכנו כנסייה ובית קברות. בסמוך אליו הוקם בשנת 1104 הארסנאל, אשר הורחב בשנת 1473

ופעם נוספת במהלך המאה השש-עשרה; הארסנאל כלל מספנה, עם מעגן גדול ומפעלים לייצור נשק תחמושת. במהלך המאה החמש-עשרה הועסקו שם כ-16,000 עובדים, בנוסף על 36,000 הימאים שעגנו במקום. תעשייה חשובה אחרת ב-ונציה, תעשיית הזכוכית, נוסדה בהתאם להוראת המועצה הגדולה של העיר על אי נפרד – מוראנו (Murano) - בשנת 1255.

אלה היו האזורים התעשייתיים הראשונים אשר הוקמו מחוץ לאזורים המעורבים, אשר היו אופייניים לערי ימי הביניים. לו היו יכולות העיניים לראות והשכל להעריך נכונה, היתה ונציה מהווה דוגמא להתפתחותן של התעשיות הכבדות במרכזים העירוניים שהתפתחו לאחר המאה השש-עשרה; עם התפתחות אמצעי התחבורה המהירים, היתה יכולה התכנית בעלת הגרעין המוגדר - אך הפתוחה - של ונציה, לגבור על הנטיה לגידול באמצעות ריכוז וצפיפות יתר, כפי שבאה לידי ביטוי בערים מתפתחות אחרות.

באמצעות ניצול רוב הנתונים הטבעיים של העיר השכילו תושבי ונציה, במידה רבה של הצלחה, להמציא סוג חדש של עיר, המבוססת על חלוקה של הפונקציות העירוניות, המופרדות באמצעות דרכי תחבורה ושטחים פתוחים. היתה זו חלוקה אזורית בקנה המידה הגדול ביותר עד אז, והיא תוכננה בהגיון רב אשר הכיר בצורך בשלמותה של כל שכונה וצימצם את המרחק המיותר שבין מקום המגורים למקום העבודה. שיטה זו היתה כה טבעית לעיר, עד כי המשיכה להתקיים עד המאה התשע-עשרה, כאשר האי לידו (Lido) הפך לאתר נופש לחוף הים: רובע שיעודו היה מנוחה.

לא רק שהשכונות והאזורים התעשייתיים של ונציה לא פגעו באחדותה ושלמותה של העיר, אלא שהם שימשו לשמירה על הרובע המרכזי, לבל יהיה צפוף ועמוס בתנועה מיותרת. אך בחגים הציבוריים, כמו פסטיבל המים המרהיב שציין את נישואי העיר והים האדריאטי, התקבצה העיר כולה ל-כוכר סן מארקו ולמזחים הסמוכים, כאשר ארמון ה-דוגיים עצמו - הדוגמא היפה ביותר של הארכיטקטורה העירונית בעולם כולו - מהווה את הבמה העיקרית לטכס הקולקטיבי.

הסדר הפוליטי ב-ונציה היה מבוסס על שילוב בלתי מוסרי של אלימות וסודיות; אמצעי השליטה הנפוץ היה רשת של סוכנים סמויים אשר אספו מידע, ורצחו את המתנגדים למשטר. שיטה זו היוותה מכשול רציני לעבודה ההוגנת, השיפוט המהימן ושיתוף הפעולה בעיר, וגרמה לאלה שהיו קרובים לצלחת לחיות בחד מפני כל הסובב אותם, מצב החוזר על עצמו גם כיום במשטרים הטוטליטריים השונים. גם במשטר הדמוקרטי באמריקה של ימינו ניתן לראות כיצד קבוצה שפועלת בסודיות-באם מדובר על הועדה לאנרגיה אטומית (Atomic Energy Commission) או על המועצה לבטחון לאומי (National Security Council), כמו גם על סוכנות הביון המרכזית (Central Intelligence Agency) - מאבדת מגע עם המציאות כתוצאה מעצם התנאים בהם היא פועלת. מה שמתחיל כדיכוי של אופוזיציה עלול להסתיים בדיכוי האמת וחסול האלטרנטיבות האפשריות למדיניות המקובלת, בלי קשר לכמה חמורות הן שגיאותיה של זו, כמה מטורפות הן תכניותיה וכמה הרסניות הן מחויבותיה.

למעשה היתה הישות הפוליטית של ונציה מוצלחת פחות מציפיותיהם של יוצריה, למרות השפע וההמשכיות שאפיינו אותה. אך הקהילה האורבנית נשמרה במידה מסוימת של איזון, משום שהקבוצה השלטת שילמה, לכל הפחות, את המחיר עבור השיטה בה נקטה, כשם שעושות היום המדינות הטוטליטריות בהקריבן חופש תמורת בטחון; כך סיפקה קבוצה זו במשך מאות שנים תעסוקה תעשייתית קבועה, שירותים חברתיים מגוונים ופסטיבלים ציבוריים מרהיבים. באורח טיפוסי למדי היו אלה חברי המעמד השליט, ולא העובדים עצמם, אשר היו מסוגלים להוות איום או להגיע לכלל בגידה במולדתם.

אך הסדר החברתי שנוצר על ידי הרפובליקה של ונציה היה אפילו טוב יותר מאשר ציפו יוצריה: למעשה הם יצרו, מבלי להיות מודעים להישגיהם, טיפוס חדש של כלי קיבול עירוני, שסימן ההיכר שלו היה החריגה מתבנית החומה הפיסית הסובבת את

העיר. אפילו השרידים החרבים והגדושים יתר על המידה מצביעים כיום על ארגון עירוני שהיה שונה לחלוטין מהדימוי והדוגמא העתיקים, אותם ניתן למצוא גם במאה העשרים. את מה ש-ונציה היתה יכולה להשיג בעיר, אשר גם בימיה הטובים ביותר לא חיו בה למעלה מ-200,000 איש, יכולה הרשות העירונית המודרנית, עם מתקני התחבורה והתקשורת המהירים, להשיג עבור קהילה הגדולה פי עשר מ-ונציה. באורח מוזר למדי, היה צורך בהמצאת "תכנית רדבורן" (Radburn Plan) בשנת 1928, כדי שעינו של מתכנן הערים תפתח לרווחה בצורה מספקת להבנת החידושים שהוצגו ב-ונציה חמש מאות שנה קודם לכן. אך הדמיון הבולט, הניכר גם בהפרדת הולכי הרגל משאר דרכי התחבורה - אשר היתה קיימת ב-ונציה זמן רב לפני הצעתו של לאונרדו דה וינצ'י לפתור בדרך זו את בעיות עומס התעבורה ב-מילאנו - הוא רק חלק קטן מתרומתה הכוללת של ונציה לאמנות תכנון הערים. ונציה עצמה התפתחה מתוך המציאות העגומה של הגירה כפויה, מלחמה, עימות, פירטיות ומסחר. למרות שרכשה את אמנם של האנשים, במשך השנים, בהדרה ובסדר שהיה בה, היא מעולם לא התיימרה להיות עיר אידיאלית, אלא לספק את הטוב ביותר אותו יכלה להשיג עיר של סוחרים ויצרנים נמרצים, שמטרתם היתה צבירת כוח, כסף, ומאפייני השפע שנבעו מהם. הבה נשוה את ונציה עם עיר מדומה, אשר יוצרה ניסה להציג אותה כדוגמא אידיאלית: אמאורוטה (Amaurote), בירת ה-"אוטופיה" של תומאס מור, שתוארה בספר שפרסם בשנת 1516 - בדיוק בנקודת המפנה בדרכה של ונציה.

אמאורוטה, האמורה להיות ממוקמת במרכז האי אוטופיה, היא אחת מחמישים וארבע ערים וערי מחוז, שכל אחת מהן נמצאת במרחק של לפחות שלושים ושמונה קילומטרים מהעיר הסמוכה אליה, למרות ש"אף אחת מהן אינה מבודדת מספיק, והמרחק בין האחת לרעותה אינו עולה על יום הליכה אחד". אמאורוטה עצמה, עיר הבירה, צורתה ריבועית וכמו לונדון, גם היא שוכנת על גדת נהר זורם, הנתון לשינויי מפלס בעת הגאות והשפל ומביא את הספינות מן הים הפתוח אל העיר. רחובות העיר, שרוחבם כששה מטר, "מתוכננים היטב כדי להכיל את התנועה ולהמנע מרוחות עזות", ולכל בית יש שתי דלתות, דלת הפונה לרחוב ודלת הפונה לגן; ואהבת הגננות "גוברת לא רק בשל ההנאה הנגרמת להם מכך, אלא גם בגין התחרות הנלהבת על הגנים המטופחים ביותר, המתקיימת בין הרחובות השונים". החגורה הירוקה החיצונית והמרחב הפנימי זוכים לתמיכה מהשנתיים בהם בילה כל תושב בכפר, וזאת בהתאם לחוק מפורש הקובע זאת. כך מבטיח מור את איכות עיר הגנים שלו באמצעות חינוך האזרחים.

כל עיר אוטופית מחולקת לארבעה רבעים. במרכזו של כל רובע ממוקם שוק, בו ניתן למצוא חנויות שונות; אך הארגון האינטימי יותר, השכונה, מבוסס בעיקר על המשפחה. כל שלוש משפחות בוחרות שופט משלהן, והרכב כלל השופטים ממנה את ראש העיר לתפקידו; כל הערים שולחות את נציגיהן למועצה המחוקקת. הבסיס לשיטת הממשלה הייצוגית כולה הוא שלוש המשפחות השכונתיות, שאנשיהן סועדים ביחד דרך קבע באחד מאולמות הסעודה הנרחבים הממוקמים בצד הרחוב. בארוע כזה יושבים השופט ורעייתו ב"שולחן הכבוד". יתכן שרעינו של מור לא אבד לחלוטין: יתכן שחזון זה התגשם בחלקו בקהילות אמנה (Amana) המתגוררות באיובה (Iowa), ארצות הברית, עם אולמות הסעודה המשותפים שלהן שהפכו במשך הזמן למסעדות ציבוריות. קיבוץ המשפחות של מור כולל גם גן ילדים משותף; אפילו בתקופה בה משרתים היו תופעה נפוצה, לא התעלם מור מיתרונותיה של המנוחה מהדאגה למשפחה. אם כן, צורת הארגון הראשונית אינה הגילדה, אלא המשפחה והשכונה; או מה שהמתכנן הצרפתי בארדה (Gaston Bardet) כינה "הדרג הפטריארכלי". במוסדות הקהילתיים השיב מור על כנם את החלוקה והנדבנות שהיו נפוצות בקהילות פשוטות בטרם התפשטות הכלכלה המבוססת על כסף.

חידושו החשוב ביותר של מור היה התמיכה המוסדית שהעניק בעירו לאהבת הסביבה הכפרית והספורט של תושב העיר. הוא

קבע כי החקלאות צריכה להיות מטרתם ויעדם של כל האזרחים, גברים ונשים; כולם מקבלים חינוך לעבודת האדמה משחר ילדותם הן באמצעות ההשכלה אותה רכשו בבית הספר, והן באמצעות יציאתם לשדות הסמוכים לעיר - כביכול לשם הנאה - אך שם לא הסתפקו בצפייה בחקלאים העמלים אלא לקחו חלק, במידת האפשר, בפעילויות השונות.

כיון שההשתתפות בעבודה היתה מקובלת על הכל, עבדו תושבי אוטופיה רק שש שעות מדי יום. כך השיגו כלכלה משגשגת מחד וזמן פנוי בשפע מאידך. את רוב זמנם הקדישו ללימוד, הן באמצעים פרטיים והן בהרצאות ציבוריות. לעשירים הבטלנים, לאצילים השחצנים ולקבצנים החמדנים לא היה מקום באוטופיה של מור, כל שכן ל"חבורה הגדולה והעצלה של כמרים וכאלה המכונים אנשי דת". מור, אשר בעצמו היה אדם דתי המוכן למות לשם כבודו וכבוד הכנסייה היה מודע לחלוטין לריקנותה של רוב הנאמנות הדתית הרברבנית של עיר ימי הביניים המאוחרים.

מבחינות מסוימות נראה כי עירו הדמיונית של מור אינה רק התקדמות חשובה מעבר להישגיה של ונציה, אלא שבשאיפתה לשוויון, במאמציה להפיץ את השפע והמנוחה כאחד ובהסתבת העבודה במקביל לסוג של משחק ולאמצעי לפיתוח הנפש היא חזתה את הפוטנציאלים החברתיים אשר הגדרתם החלה רק בתקופתנו אנו. ב-אמאורוטה ריככו השירות הקולקטיבי וההתאגדות החברית את צורות הכוח הנוקשות. לפחות בקוים כלליים ניתן לומר שזוהי העיר החברתית של העתיד, כשם ש-ונציה, בדרך מוחשית וברורה יותר, מרמזת על העיר הפיסית העתידית. הערים הגדולות בעולם צריכות לצעוד עוד דרך ארוכה בטרם תגענה להגשמת מטרתן אלה.

אולם, בדיוק בנקודה בו מור היה צריך לתרגם את השיפורים החברתיים שזים לצורות חומריות, נעצר כוח דמיונו, בדיוק כפי שקרה ל-אפלטון לפניו. ליתר דיוק, דימויו של מור קיבלו את הצורות של תקופתו הוא, אשר רק התחילו להתפתח מהסדר של ימי הביניים. קנה המידה בו בחר לא היה טיפוסי לימי הביניים: שטחה של העיר היה כחמישה קילומטרים רבועים; חלוקת התושבים, עם כעשרה עד ששה-עשר אנשים במשפחה, וששת אלפים משפחות בסך הכל, מביאה את האוכלוסיה כולה למימדים של מעל מאה אלף איש. בנקודה זו, יש לציין, קבע מור את גבול הצמיחה; משום שלאחר מילוי מכסות האוכלוסין בערים אלה, תמך מור בתחילת קולוניזציה אל מחוץ לגבולות הארץ.

ביחד עם מידתה הנרחבת של העיר היתה אמורה להתפתח אחידות מסוג חדש, עם חדגוניות ושעמום מסוג שלא הוכר עד אז. "מי שמכיר עיר אחת", קבע מור, "יכיר את כולן, משום שהן דומות זו לזו להפליא, פרט למקומות בהן מונע זאת אופי הקרקע"; שפה דומה, מנהגים וחוקים זהים. זהות כזו ניתן למצוא גם בהופעתן החיצונית של הערים: לא היה ניתן למצוא גיוון כלשהו בצורה האורבנית, בהופעתם של האנשים או אפילו בצבעים העיקריים שהיו בשימוש. זה היה המאפיין החדש; מאפיין של סדר מוכתב ושליטה קולקטיבית: שעמום וחדגוניות בכל מקום. האם זוהי אוטופיה - "המקום הטוב"?

האם חזה מור את הדור הקרב ובא של העריצות, למרות שהתנגד להתגלמות העריצות הקרובה אליו? מה גרם לו לראות את העדר הגיוון והבחירה כדרישה אידיאלית כלשהי? האם חשש, בדרך אינטואיטיבית כלשהי, מהמחיר אותו נאלץ לשלם הדור שלנו עבור הייצור המכני וכלכלת השפע שלו? האם מסיבה זו היה מור מוכן, בשם הצדק המופשט, לשלם את המחיר הגבוה במושגים של עניין וגיוון, מחיר אשר היה חיוני במידה זהה לחיים האנושיים? מור לא השאיר אחריו רמז כלשהו לתשובה.

במובנים מסוימים ניסתה האוטופיה של מור להתגבר על הפגמים והחסרונות הבולטים בעיר ימי הביניים; העליונות המכרעת של העושר הפרטי, התמחות היתר של האומנויות והמקצועות בסדר נוקשה, היררכי ועיון באורח הדדי. על ידי הקניית חינוך כפרי ותקופה מאולצת של חיים בכפר לאזרח העירוני ניסה מור להתגבר על הפערים ועל העוינות הבסיסית שבין שתי המציאויות הנפרדות. באותה מידה, השיב על כנו ואף הרחיב את הגן העירוני כחלק מהותי של תכנית העיר בתקופה בה מרכיב זה החל להראות פחות

בערים הקיימות, ובמקומות מסוימים אף נעלם לחלוטין מהנוף האורבני.

שאיפתו של מור להשיג מרחב פנימי פתוח באה לידי ביטוי גם בגושי הביניים הגדולים אותם תכנן פן (William Penn) עבור העיר פילדלפיה בשנת 1688; אך במאה השמונה-עשרה, כפי שניתן לראות בסמטאות רבות הקיימות בקווי המיתאר המקוריים שלהן, חולקו הגושים המקוריים בחלוקות משניות, באמצעות רחובות וסמטאות שצימצמו את אזורי המגורים לגודל המתאים לבית בובות, עם שטחים פתוחים שהיו קטני מידות ומצומצמים ביחס דומה. מעל הכל, נראה כי מור ניסה במתכוון "לקחת כמה שיותר זמן משירות הגוף, ולהקדיש זמן זה לחרותה ולתרבותה של הנפש", לא רק עבור מעמד מסוים אלא לקהילה כולה. ועם זאת, על אף החלומות חסרי המעצורים של אדם הומני זה, הוא המשיך להצמד לחומות העתיקות של המצודה: כעונש עבור הפשעים שביצעו נגדו על העבדים לבצע את הפעולות הבזויות יותר בעיר, והמלחמה - למרות שהיתה שנואה על תושבי אוטופיה - נותרה חלק בלתי נפרד מחייהם. למעשה היו תושבי אוטופיה מומחים בשימוש בתעמולה ובהטעיה כאמצעי מלחמה, והשתמשו בכוח פיסי רק כפעולה מרעית וסופית במאבק. האם זו התגלמות נוספת של אנטי-אוטופיה?

אם ונציה נחשבת כתוצר הנעלה ביותר של ההיבט המעשי של ימי הביניים, הרי אוטופיה מהווה את הדוגמא המלאה ביותר בכל הקשור למחשבה האופיינית לימי הביניים המאוחרים, לפחות מבחינת בניית וארגון הקהילות העירוניות. אך מי יסכים להחליף את ונציה בניהול הקודר ובאחדות של אמאורוטה? ועם זאת, מי יסכים להחליף את ההגינות האזרחית של אמאורוטה בעריצות הסודית, החשדות, רגשות השנאה, ההתנקשויות בנפש, התקיפות הרצחניות והפשעים שהיו קיימים ביסודה של ונציה, מתחת למסחר המשגשג והאמנות החגיגית של העיר? הפגם הבסיסי אשר הועבר מציויליזציה לציויליזציה באמצעות כלי הקיבול העירוני היה גלוי לעין בשתי הערים. כאשר אנו מעריצים את שרידי הצורה החיצונית, אסור לנו לשכוח את הטראומה הפנימית - הטראומה של הציויליזציה עצמה, שילובן של המומחיות והעבודות, של הכוח והקרבת האנושי.

3. שרידים ומוטציות מימי הביניים.

הדוגמאות הטובות ביותר לתרבות כלשהי אינן בהכרח האופייניות ביותר; זאת משום שהטיפוסי הוא בדרך כלל מצומצם ומוגבל למדי; כלל זה נכון גם לגבי תרבות הערים. במאות השש-עשרה והשבע-עשרה החלו להראות צורות עירוניות חדשות; צורות אלו לא היו טיפוסיות לימי הביניים החולפים, לכלכלת המסחר המתפתחת או לשלטון האבסולוטי. צורות אורבניות חדשות אלה לא היו "חולפות", משום שהן הובילו בדרכן שלהן לקראת מטרות עתידיות שהיו אופייניות להן. אך לצורות אלו יש משמעות חשובה לגבינו, היום, יותר מאשר לדוגמאות הבולטות של התקופה, אליה אתייחס תחת הכותרת הכוללת של ה בארוק.

בעוד מרכזים ישנים יותר של ימי הביניים, אשר נזנחו כתוצאה מהתפתחות המסחר לטווח ארוך, החלו לקמול כמו נחל בעת הבצורת, בהשאירם רק את תואי הקרקע שנחרצו על ידי זרימת המים, ובעוד הצבאיות והמסחריות מתוות מסלול צמיחה מכני יותר, עבר האזור הכפרי תהליך של שיפור וחיידוש טבעי. מוסדות העיר של ימי הביניים החלו להגיע לאזורים המיושבים פחות, וכתוצאה מכך נוצרו כפרים וערי מחוז אשר עירוניותם שופרה בזכות מיקומם הכפרי. תהליך זה בא לידי ביטוי בכפרי מרכז וצפון אירופה, ב-בואריה, הולנד, אנגליה והמחוזות המערביים של היבשת. ההתישבויות הקטנות של ימי הביניים, אשר היו לרוב קובץ צריפים קטנים הבנויים מחומרים דלים - אותם ניתן לראות בהדפסים רבים מימי הביניים - הפכו לבתי אבן או לבנים, בהם גרו קהילות קטנות, נוחות ומאורגנות היטב, שאולם השוק או היכל הגילדה שלהן עוטר כיאות בציורים ופסלים שלא היו נחותים

מדי ברמתם מהמרכזים העירוניים הגדולים: היו אלה מיניאטורות של עיר ימי הביניים, בהן ניתן היה למצוא גנים רחבי ידיים שהשתרעו מאחורי שורות הבתים.

צורתם הסופית של כמה מהכפרים הנאים ביותר באנגליה - ברפורד (Burford), ביבורי (Bybury), ציפינג קמדן (Chipping Camden) - התגבשה בתקופה שבין המאה השש-עשרה למאה השמונה-עשרה; בערים הגדולות יותר נחשבת תקופה זו לעידן של ניוון ורקבון. הסיבה להתחדשות זו של הכפר היה, כפי הנראה, כלכלית ביסודה: בריחתן ההדרגתית של האומנויות מהעיר הגדולה, על השליטה המופרזת וצפיפות היתר שבה, והפער הגדל שבין בעל המלאכה הכפרי, שברשותו היה גן שהשלים את הכנסתו, ובין העובד העירוני, החי בשכונה צפופה, משלם דמי שכירות גבוהים וזוכה להגנה חלקית בלבד מהגילדה בה הוא חבר, בעיקר בתעשיות החדשות יותר. יעילותו הגוברת של הייצור החקלאי החל מהמאה השש-עשרה היתה גורם חשוב בתהליך זה בעיקר בארצות השפלה, בהן שילוב החקלאות עם פרות, סוסים וחזירים שגלליהם שימשו לדישון הקרקע הביא את יכולת עיבוד הקרקע לרמה גבוהה, כמותה נראתה רק בסין.

העלמות שיטת שלושת השדות ואיחוד רצועות האדמה הצרות לשדות גדולים יותר התרחשה במקביל לאיחוד השיטה הפיאודלית במסגרות לאומיות גדולות; תהליכים אלו יצרו את הנוף האחיד יותר של אירופה לאחר ימי הביניים, שלעתים אופייין על ידי גדרות וקוי גבול ברורים, כמו באנגליה, או בצורות פתוחות, כפי שהיה ב-בואריה, שוויצריה והולנד. הכפר הפיאודלי לשעבר, שקיבל זריקת מרץ מחזירת התעשייה החדשה ומאספקת המזון השופעת יותר, כמעט זכה בהזדמנותו הראשונה לסחור עם העיר ברמה שווה, וכך גם להחשף לחזירת מוצרים משאר חלקי העולם.

משרידי כפרים אלה ניתן לקבל את התמונה הטובה ביותר של התכנון המקורי בערי ימי הביניים המקוריות, אשר צורתן כיום כוללת שאריות של כחצי תריסר השפעות תרבותיות שונות. במקומות כגון ביבורי ניתן לראות אפילו חריגות מהסגנון המקובל של טורי בתים בקבוצות קטנות שעזרו לגבש את מגמות התכנון המצוינות של האדריכלים אונווין ו-פרקר (Unwin, Parker) במחצית הראשונה של המאה העשרים. הייצור המכני לא הפר את הסדר החדש שנוצר; להיפך, הוא אף קידם אותו, משום שהשימוש הנפוץ יותר בטחנות המים והרוח העניקו לכפר מקור אנרגיה מתאים, על אף שבמרכזים הצפופים יותר לא היה די בכך, מפאת אופיה של הצמיחה העירונית.

מבין חריגות אלה מהצורות המקומיות היו המשמעותיות ביותר תרומותיהן של ההתיישבויות ההולנדיות. השפעתן, כמו זו של החקלאים המתקדמים בחממות שלהם, הורגשה בכל רחבי אירופה; הכפר והגן ההולנדי היו דוגמאות לחקלאות מתקדמת. השליטה במים בעיר היתה זהה לזו שהיתה קיימת בשטחים שיובשו מהים, משום שהמגע בין השניים היה קבוע ומתמיד. כתוצאה מכך קיבלו עיר המחוז והכפר ההולנדי - לא פחות מאשר העיר אמסטרדם - לא רק חזות ומסגרת נקיה, אלא אף שטח פנימי מבהיק בנקיונו, שמוזכיר את חלל הפנים, המנוקה באמצעות חול ומי ים, של כלי השיט המצוחצח ביותר. החלונות הגדולים של הבתים הקטנים מהמאה השבע-עשרה בהולנד, אשר חזרו לאופנה בארכיטקטורה של אוד (Oud) הקיצוני ושל גרנפרה-מוליר (Grandpre-Molier) השמרן, הביאו לבית המגורים כמויות אור שמש ואויר צח במידה שווה לזו שתאר יוהאן אנדראה בתכנון העיר האידיאלית של כריסטיאנופוליס, אשר בעצמה לא היתה גדולה יותר מכפר.

באופן כללי, התכנון והמבנה של בית הלבנים ההולנדי מתקופה זו היה מתקדם יותר, לא רק יחסית לבתי המעמד העליון בארצות אחרות, אלא גם בהשוואה לתוצאות השינויים והחידושים בתחום הדיור באזורים אחרים. התוצאה לא היתה אידיאלית לחלוטין, כפי שנראה כאשר נדון ב-אמסטרדם עצמה, אך הדמוקרטיזציה של עיר ימי הביניים וחוסר הריכוזיות של התעשייה נעו בכיוון הנכון, בהעדיפם החלטות מקומיות, כמו גם שליטה וקנה מידה אנושיים.

שינוי דומה התרחש באמריקה, משום ששם חידש הסדר של ימי הביניים את אופיו באמצעות קולוניזציה. בדרום אמריקה תוכננו ערי המושבות החדשות מראש, בהתאם לעקרונות שהוגדרו בחוקי מושבות ספרד (Laws of the Indies), שהתפרסמו בשנת 1523, בתקופת כיבוש מקסיקו. אך ערים חדשות אלה הביטו לאחור, ולא לפני - הן עקבו אחר התכנית הסטנדרטית של ה-באסטידה (Bastide) והמשיכו במגמה זו באמצעות הקמת פורום, או פלאזה (כיצר), בגודל אידיאלי של 200x130 מטר במרכז העיר, עם כנסייה החולשת על צד אחד בהשאירה את הפלאזה עצמה פתוחה; גושי הבתים היו מלבניים והרחובות היו רחבים. לפי דברי סמית' (Robert Smith), ציין הבישופ האיטלקי גראדיני (Geradini), בהגיעו ל-סנטו דומינגו בשנת 1520, כי הרחובות היו רחבים יותר וישירים יותר מאשר בעיר הולדתו, פירנצה. למרות שערי המושבות הפורטוגוזיות נבנו בדרך אחידה פחות והיו קרובות יותר לסגנון הטבעי של ימי הביניים, הרי שאחת הדוגמאות הטובות ביותר לתכנית האידיאלית של הבארוק היא פאלמה נואבה (Palma Nouva).

אם העיר הקולוניאלית הספרדית בעולם החדש היתה שריד צבאי, הרי שהכפר של ניו אינגלנד היה מוטציה מוצלחת. בהתיישבות במושבה של בק-ביי (Back Bay), התנגדו החלוצים הפוריטנים בקלות מרובה, על אף שהיו מיומנים יותר במסחר ובמלאכת יד מאשר בחקלאות, לנסיון לקבץ את אוכלוסית המושבות לאזו נמל בוסטון (Boston). למרבה המזל, היה קיומם של המתישבים מותנה בתחילה בחקלאות מקומית, וצורך זה כפה עליהם לקחת את הסיכון הכרוך בפיזור הרב של ההתיישבויות הקטנות, שמטרתו היתה כיבוש האדמה. לב העיירות והכפרים החדשים היה השטח הציבורי: אזור פתוח, גדול במקצת מהפלאזה הספרדית בערי המושבות, בו רעו הצאן והבקר בבטחה תחת השגחת המשגיח, שהיה מועסק על ידי הרשות המקומית. מסביב לאזור זה הוקמו בנייני הציבור: בית המפגש, אולם העיריה, ומאוחר יותר גם בית הכפר. מוסדות אלה שימשו כמקומות כינוס של האוכלוסיה כולה, והשטח הציבורי הפתוח שימש כאזור אימונים למיליציה המקומית - שריד נוסף למוסד מימי הביניים. האידיאל של ממשל עצמי, שהגיע לשיאו בימי הביניים והתגשם באירופה רק חלקית, בגלל ההתנגדות הנמרצת מצד הבישופים, בעלי הקרקעות והאצילים העירוניים, הגיע כאן לפריחה מלאה, משום שהקהל הפרוטסטנטי שלט על הכנסייה כשם ששלט על העיירה.

בתחילה קיבל כל חבר בקהילה חלק מהאדמה: בדרך כלל בין שניים לארבעה דונם בכפר עצמו, למרות שהכומר היה יכול לקבל גם כארבעים דונם. לפי התקנות המוקדמות, על פי דבריו של ווידן (William Weeden), נאסרו מגורים במרחק שעלה על שמונה-מאות מטרים מבית המפגש בעת החורף הקשה האופייני ל ניו אינגלנד, אלא אם כן נפטר התושב מהמחויבויות החברתיות שהיו לו כחבר בכנסייה.

לעתים היה השטח המשותף רצועת אדמה ברוחב של חמישים עד שמונים מטר, שהשתרעה לכל אורכו של הכפר, כפי שעדיין ניתן לראות ב-שרון, קונטיקט (Sharon, Connecticut), ופעמים אחרות היה השטח בצורת מלבן מאורך או ריבוע. החל מהמאה השמונה-עשרה הוקמו מסביב לאזור זה בתים בודדים, מצופים לוחות עץ לבנים ותריסים ירוקים, ומופרדים כיאות מהבתים השוכנים בסמוך אליהם; מאחוריהם השתרעו גנים רחבי ידיים, ששטחם הספיק לאורווה קטנה, גינת פרחים ושטח לגידול ירקות. עצי אדר ובוקיצות גבוהות משני צידי הרחוב הצלו מפני שמש הקיץ, ושברו חלקית את רוחות החורף העזות; שורות העצים איחדו את הבתים המפוזרים: איחוד מושלם של האדם והטבע. עוד במאה התשע עשרה המשיכה המגמה לשמירה על מרכיבים אלה בתכנונם של כמה מהכפרים המוקדמים שהוקמו ב-אוהיו (Ohio), כדוגמת גליפולי (Gallipolis). רק בפרברי המעמד הבינוני העליון במאה התשע-עשרה היתה התקרבות לרמת הסדר והיופי אותו השיג התכנון הפתוח.

בתקופה בה כותרה עיר ימי הביניים ואנשים התקבצו בהמוניהם מאחורי ביצורים איתנים, בהסכמים לחיות בעיר ללא עצים, גנים, או אפילו בתי מגורים חד-משפחתיים כסביבה נורמלית לחיים עירוניים, הרי שבאמריקה נשמר קיום הסדר הפתוח יותר של עיר ימי הביניים, ובעצם אף הוגבר והועשר: מרחבים מהם נהנו באירופה רק משפחות האצולה שימשו כאן למטרות דמוקרטיות. סדר זה היה מבוסס על העובדה שהעיירה בניו אינגלנד סרבה במודע לגדול מעבר לאפשרות ההתלכדות והשמירה על יחסי חברות בין כל תושביה; כך החל להתקיים, ובמקרים רבים המשיך להתקיים במשך למעלה למאתיים שנה, איזון בין העיסוקים הכפריים והחקלאיים, במקביל לאיזון פנימי של האוכלוסיה והאדמה הניתנת לשימוש.

כאשר השטח המקורי אוכלס במלואו ונוצרה סכנה של צפיפות יתר, בחרה הקבוצה העודפת בכומר חדש ועברה לנקודת התיישבות חדשה, שכללה גם היא בית מפגש, תחמה שטח משותף ויצרה כפר חדש לפי חלוקה טריה של אדמותיו. המעבר צימצם את העומס שנוצר במרכזים הישנים יותר; חלוקתה מחדש של הקרקע בין תושבי הקהילות החדשות, הן מבחינת צרכי המשפחה והן מבחינת העושר והמעמד, הביאה לשוויון, פחות או יותר, בין התושבים, או לפחות הבטיחה אפשרות של קיום מינימלי לתושבים החרוצים. לכל המשפחות היתה זכות להשתמש בשטח הציבורי. לכל משפחה היה שטח אדמה בשדות המרוחקים יותר, בנוסף על הגנים שבסמוך לבתייהם; על כל הגברים הוטלה חובת השתתפות בדיונים הפוליטיים של העיירה, באמצעות נוכחות בפגישה השנתית של תושביה; שלטון דמוקרטי וסביבה בריאה וחיננית ביותר, כל עוד נותרה מידתה קטנה. בכל חלקיה וצדדיה היתה צורה מיוחדת זו של ימי הביניים מנוגדת לא רק לעברה הסמכותי, אלא גם לכל ההנחות האנטי-דמוקרטיות שאפיינו את הסדר החדש של הבארוק באירופה.

המשך צמיחתן של עיירות ניו אינגלנד באמצעות חלוקת הגרעין החברתי המרכזי לתאים חדשים, שכל אחד מהם פיתח חיים עצמאיים משלו, מזכירה תופעה דומה שהתרחשה ביוון. אך עיירות ניו אינגלנד הוסיפו מרכיב חדש, אשר מעולם לא הוערך נכונה, ובודאי לא זכה לחיקוי מספיק: "עיירת המחוז" (township). עיירת המחוז היא ארגון פוליטי המאגד קבוצת עיירות, כפרים גדולים וקטנים, ביחד עם השטח הכפרי הפתוח המקיף אותם; עיירת המחוז מילאה את הפונקציות של הממשלה המקומית, כולל אחריות על בתי הספר ותחזוקת הדרכים המקומיות, מבלי לקבל את ההבחנה ארוכת השנים שבין העיר והכפר. במסגרת עיירת המחוז - שלעתים כיסתה אזור שמידותיו היו עשרים קילומטרים ויותר לכל צד - הכירו תושביה בצורך במתקנים בלתי ריכוזיים, שבא לידי ביטוי בבית הספר היסודי בו פעלה רק כתה אחת ובחנות הכללית, בה נמכר ערב רב של מוצרים. בתכנית עיירת המחוז לא היו צמיחת האוכלוסיה והאמצעים החברתיים מוגבלים לאזור אחד; הושג כאן באורח מקומי מעין איזון, אשר היה קיים במסגרת אזורית מאוזנת במידה שווה.

אין לזלזל בחשיבות הפוליטית של צורה חדשה זו, למרות שהכשולן בדבקות בה ובהמשכיותה - למעשה העובדה שעירת המחוז לא זכתה להיות מעוגנת בחוקה הפדרלית או בחוקות המדינות - היתה אחת הדוגמאות לעיוורון טראגי של ההתפתחות הפוליטית שלאחר המהפכה. כאן נראה העדר האברים המהותיים בשיטה הפוליטית המופשטת. איש לא העריך את חשיבותה של שיטת עיירות המחוז טוב יותר מ-אמרסון, שכתב ב"יומן" שלו בשנת 1853: "העיירה היא יחידה של הרפובליקה. מדינות ניו אינגלנד חיברו את החוקות שלהן לפי עיירות, ולא לפי קהילות, אליהן מובילה אותנו החלוקה למחוזות. כך היתה הפוליטיקה לבית הספר של האנשים, המשחק אשר כל אחד מהם למד לשחק. ולכן כולם מיומנים ב קליפורניה, או באי של רובינזון קרוזו, בדרך הקמת מימשל פעיל, יותר מאשר הצרפתים והגרמנים. במדינות המערב, בניו יורק וב-פנסילבניה, לא היה הבסיס שיטת העיירות, ולכן ההוצאה של הרשות המחוקקת אינה כלכלית, אלא בזבזנית. באמצעות המחוז, או בכל דרך אחרת בה מגיעה הבחירה לידי

הועדות, נבחרים מחדש אנשים, אשר בדרך אחרת לא היו זוכים לקבל את קולותיהם של אלה המכירים אותם". אך דוגמא זו לא אבדה לחלוטין בייסודן של קהילות מאוחרות יותר. פיזור האוכלוסיה בכפרים ועיירות באזורים פתוחים המשיך להתקיים בעיקר ב אוהיו וב-ויסקונסין (Wisconsin) בצורה דומה לזו שהתקיימה ב-ניו אינגלנד; חלוקה נרחבת זו צימצמה את הנטייה להתנקזות האוכלוסיה למספר מרכזים גדולים, הקיימת עד היום באוסטרליה ובחוף הצפון-מערבי של האוקיינוס השקט. לאחר המאה השמונה-עשרה ניתן היה למצוא את התכונות החברתיות של הכפר והעיירה של ניו אינגלנד רק בקהילות האוטופיות שהוקמו: בעיקר בכפרי האמנה של איובה, "השראה אמיתית" שנמשכה קרוב למאה שנה. קהילת ה-אמנה השתרעה על פני כמאה אלף דונם והורכבה משבעה כפרים חקלאיים, שלכל איד מהם היו כנסייה, בית ספר, מאפיה, מחלבה, מרתף יין, בית דואר וחנות כללית. המרחק בין הקהילות נע משניים וחצי ועד ששה קילומטרים; אך כולן היו ברדיוס של לא יותר מעשרה קילומטרים מ-אמנה הישנה.

הכפרים עצמם, כל אחד מהם מורכב מארבעים עד מאה בתים, היו מסודרים במבנה דומה לכפר הרחוב הגרמני, הבנוי מרחוב ראשי ארוך ומספר סמטאות, היוצאות ממנו ללא סדר קבוע. בקצה אחד של הרחוב היו אסמים וצריפים; בקצה השני שכנו המפעלים והסדנאות. משני צידי הרחוב השתרעו הגנים, הגפנים והמטעים. בשטחים שבין הקהילות השונות נטעו התושבים יערות, אשר סיפקו את רוב העץ לייצור הרהיטים המקומי, אשר פעם היה מפורסם לא פחות משמיכות אמנה ומקררי אמנה. הארכיטקטורה של הכפרים ותכנונם הכללי, שהיו בסגנון מקומי, הולם ופשוט, היו עדיפים על סידורם הכללי של הבניינים במחצית השניה של המאה התשע-עשרה. סגנונם היה דומה לסגנון קהילות ה"שייקרי" (Shaker) - קהילות דתיות-חברתיות שהקימו התיישבויות במזרח ארצות הברית החל מהמאה השמונה-עשרה) המוקדמות בכל, פרט ליכולת ההמצאה הארכיטקטונית.

למרות שהתקדמויות מעשיות והגיוניות אלה בהתפתחות העירונית היו בקנה מידה כפרי בלבד, הרי שהן היו חשובות בתרומתן הפוטנציאלית לבנין העיר במידה זהה להצלחתן באתר הכפרי בו הוקמו. צמיחתן מהגרעין החוצה במבנה פתוח אך אחיד היתה דוגמא מצוינת לכך. הן היו חלק מתרבות כללית אשר הצליחה להשיג כלכלה מאוזנת, הן משום שהמזל שיחק לידיה והן משום התכנון המודע של התשתית להקמת היישובים.

התרבות הטכנית המוקדמת יושמה במספר רב של עיירות וכפרים קטנים, אשר היו מחוברים ברשת תעלות ודרכי עפר, שהוחלפו לאחר אמצע המאה התשע-עשרה במסילות ברזל קצרות, שלא היו מחוברות לרשת התחבורה העיקרית, בדומה להתפתחויות בערים הגדולות בתקופה מאוחרת יותר. האנרגיה שהופקה מהרוח והמים סיפקה את צרכי הייצור המקומיים, וכך נוצרה כלכלה מאוזנת למדי. אילו היו הקהילות ממשיכות לשמור על האיזון - באם רצו בכך - היה עשוי לצמוח ביישובים מסלול כללי חדש של התפתחות עירונית. אך אפשרות זו סוכלה בשל חשיבותה של האידיאולוגיה המקומית, שהעדיפה התמחות מקצועית מעמיקה וריכוז הכוח הכלכלי במספר מרכזים גדולים, להם היו כפופות יחידות עירוניות קטנות.

בספרי "טכניקה וציויליזציה" ציינתי כיצד היו ההמצאות המוקדמות של מעבירים ראשיים יעילים יותר, כגון טורבינת המים של פורנירון (Fourneyron) וטורבינת טחנת הרוח, יכולות להוות תחרות טכנית משמעותית למכרות הפחם והברזל, וכך היתה נשמרת דרך ניהול בלתי ריכוזית זו לאורך זמן מספיק, לניצול המצאת החשמל וייצור המתכות הקלות. ההתפתחות המדעית המקבילה היתה עשויה להביא, בסיום התהליך, לשילוב אנושי יותר של "שדות, בתי חרושת וסדנאות", אותו הגדיר קרופוטקין (Peter Kropotkin) בשנות התשעים של המאה השמונה-עשרה. גם אם אין טעם לעסוק באפשרויות עלומות אלו, הרי שחובה עלינו להיות מודעים לקיומן בעבר ולעצם המשך פעולתן בתקופה ארוכה יותר מאשר מקובל ליחס להן. במדינות

לא מפותחות, מבחינה תעשייתית, קיימת עדיין האפשרות של המשך התפתחות במסלול עדיף זה. אך למרבה הצער, היועצים המערביים של ארצות אלה - באם קפיטליסטים או קומוניסטים - אינם מסוגלים להתנתק מהארגון הריכוזי הגדול לייצור, ואין להם את ההבנה הטכנית או את הפרספקטיבה ההיסטורית לעידוד כלכלה מתאימה יותר מבחינה אנושית.

ניתן להתבונן כיום במבט חדש על מוטציות אלה, ובעיקר על הכפר ההולנדי וכפרי ניו אינגלנד במאה השבע-עשרה; כפרים אלה הינם ביטויים של סוג חדש של איזון אקולוגי דינאמי, העדיף הן על פני המונופולין העירוני של ימי הביניים והן על הערב הבלתי מאורגן - בתעשייה ובפרברים כאחד - שקרה לאחר מכן. כשם שבפסיכולוגיה החודרת של שפינוזה (Spinoza) או של אחד מצירי של רמברנדט (Rembrandt) ניתן למצוא רוח מתאימה יותר לעתיד מאשר הניתוח המכני החד של דקארט או הפורטרטים הטיפוסיים של ציירי חצר המלכות, כגון ואן-דייק (Van Dyck), כך ניתן למצוא בצורות עירוניות אלה נסיון מוקדם ליצירת דוגמא של סביבה עירונית וכפרית מאוזנת באורח דינמי, בדומה לזו שאנו ניצור, בסופו של דבר, במושגי התרבות שלנו, עבור הציויליזציה כולה.

האם לא ברור שאדריכלי העיירות וראשי הכפרים ההולנדיים, כמו גם המושלים והכמרים בניו אינגלנד, הבינו את חיי האדם בערים בדרך משמעותית יותר מאשר נסיכי הבארוק, אשר היו עסוקים ביצירת ראי לגנדרנותם? הסינתזה של הראשונים היתה כוללת וטבעית יותר; במושגי החיים האמיתיים עלינו לראות כפרובינציאלים דווקא את לואי הארבע-עשרה ואת לה-נוטרה (Le Notre). ורסאי (Versailles) היתה, בסופו של דבר, צעצוע ענקי של ילד מפונק, בדיוק כשם שהפוליטיקה השושלתית היתה - אם נראה אותה באור מציאותי - משחק ילדים. אהבתו של לואי הארבע-עשרה למשחק בחיילים - בגיל מתקדם הוא הודה, לא בלי נימת התנצלות, בחיבת היתר שלו למלחמה - היתה מכובדת יותר אילו התמסר למשחק בחיילי בדיל, ולא באלה העשויים בשר ודם. מדינאות זו לא היתה אלא אינפנטיליות של אנשים מבוגרים, הצועדת בשם האינטרס הלאומי ומוסוית בהדר הארכיטקטורה שלה. המתכננים אשר ייבשו את קרקע ה-זויידר זי (Zuyder Zee) - לשון ים רדודה בים הצפוני אשר נוקזה ממים), הרחיבו את אמסטערדם ובנו מחדש את רוטרדם, והארכיטקטים אשר בנו קהילות מודרניות רבות, ארוגות בתבונה על פני הגן הגדול - הולנד - עקבו אחרי מסורת איתנה יותר.

4. ניתוק והתאבנות.

כשם שתפיסת המאה התשע-עשרה של "התקדמות" ושינוי בלתי פוסקים מעלה בפנינו היום את בעית היציבות ושיווי המשקל, כך העלתה תפיסת ימי הביניים של הבטחון, החל מהמאה הארבע-עשרה, את ההתלבטות בדבר מקומם של החיים, הצמיחה והתנועה בעולם הנשלט על ידי רעיונות של מנהגים קבועים וזכויות העוברות בתורשה. האם חייבים להרוס את החומה? האם חייבים להסיר את השריון? או האם מסוגלת הציויליזציה להמשיך לגדול מהמרכז העצמי שלה ולהשיג, ללא פירוד והתפוררות, סינתזה רחבה יותר? בעיה זו ניצבה בפני המוסד המרכזי של הציויליזציה, הכנסייה, ובפני עיר ימי הביניים עצמה; אך ישויות אלו לא היו מסוגלות לפתור את הבעיה מבלי להתעלות על מגבלותיהן התורשתיות.

אין כמעט ספק לגבי תוצאות התהליך. שני המוסדות נכשלו, ואת המחיר שילמה הציויליזציה המודרנית. לאחר המאה השש-עשרה נטתה עיר ימי הביניים להפוך למעין קונכיה: ככל שהקונכיה נשמרה טוב יותר, כך היו בה פחות חיים. זוהי ההיסטוריה של קארקאסון או של רוטנבורג (Rothenburg), כמו גם של מקומות אחרים, בהם התחלפה הרוח הפנימית בעקבות שינוי פתאומי בצורה החיצונית בלחץ האוכלוסיה ובשל תופעות חדשות של

יוזמה כלכלית. לעתים ניסתה העיר הישנה להציג את דמות חייה החדשים באמצעות התאמה חיצונית בלבד - שינוי חזותה; עד המאה השמונה-עשרה צופו גמלוני הגגות וחזיתות הלבנים המעוטרות היטב של בתי העיר הישנים בטיח; לעתים הוגדלו החלונות ונוסף מגע של דקורציה קלאסית לכרכובים, למשקופים ולדלתות. הרובע האלגנטי של ברוג', רידרשטראט (Ridderstraat), אשר שמו מצביע על אופיו האריסטוקרטי, מציג גם היום חזית שכזו. אך הצורות הישנות יותר, למרות שינויים פנימיים קלים שחלו בהן, לא נתנו ביטוי לחיים החדשים; עיר ימי הביניים הפכה, בעצם, למוזיאון של ימים עברו. גם אם חייהם של תושבי עיר זו לא צומצמו לתפקיד של אוצרי מוזיאון בלבד, הרי שהתפקיד אותו שיחקו בתרבות החדשה היה מוגבל למדי. שלוליות מעופשות שניקו בימי הביניים, חלקן הספיק להתייבש וחלקן האחר ממשיך עדיין להרקב, מפוזרות גם עתה בכל רחבי אירופה.

הכלכלה המוגנת של חברת ימי הביניים היתה מבוססת במקורה על העליונות הברורה של עיר החומה על פני החיים הברברים והבלתי מוגנים של אזור הכפר הפתוח. היתרונות שבאימון האנשים למאמץ כלכלי מאורגן היו כה חשובים, עד כי במהלך תקופה ארוכה לא התפתחה התעשייה לנסות ולהשיג שיתוף פעולה עם העובדים הכפריים, אשר שכרם היה מועט ואיכות עבודתם וציודם הטכני היו נמוכים למדי. ההגבלות המקומיות הכבידו על היזמים הספקולטיביים יותר; אך היה קל יותר להתמודד עם הגבלות אלה מאשר עם החוקים הפיאודלים, משום שהתבססו על הסכמה משותפת, המובעת ברוח החוק, ולכן לא היתה קיצונית או פתאומית באופיה. אפילו האצולה העריכה את היתרונות העירוניים: החיים והמעלות הגלומים בהם, עם מגוון האפשרויות והאתגר שהיה בהפתעות בלתי צפויות.

הפער הפוליטי בין העיר והכפר הצטמצם חלקית במהלך המאה השש-עשרה. שיפור הדרכים ואמצעי התחבורה הימיים הביאו להקטנת המרחק שבין העיר והאזור הכפרי. משום שהחובות הפיאודליים, אפילו באזורים כפריים, התבצעו במקומות רבים בצורת תשלומי כסף, היו יכולים האנשים להשאר בסביבה הכפרית או לנוע בין העיר לכפר ללא חשש פן יהפכו לצמיתים. עדות לתהליך זה נהוים מספר דיאלוגים בין אדונים שונים, שנכתבו במאה השש-עשרה והתייחסו ליתרונותיהן של שתי הסביבות: שתי צורות החיים היו, לכל הפחות, קרובות מספיק כדי לאפשר השוואה ביניהן.

הדמיון החדש זכה לעידוד בעצם חיזוקו ההדרגתי של הבטחון באזורי הכפר, באמצעות עלייתה של סמכות מרכזית בארצות שיוסדו לא מכבר. כאשר המלכים הכבידו ידם על האצילים, יכלה התעשייה לשגשג גם מחוץ לרשויות המאורגנות. בהיותה מוגנת על ידי הכוח הסימלי של הממשלה הלאומית, הצליחה התעשייה לפרוח אפילו בכפרים בודדים, שהיו מחוץ לתחום סמכותו של שלטון מקומי קודם. סוחרים שבידיהם היה הון מספיק לרכישת חומרי גלם ואמצעי ייצור - כמו מכונות אריגה - יכלו לבצע את עיקר העבודה באזורים הכפריים, בהעסיקם את התושבים המקומיים תמורת שכר זעום, שהיה נמוך בהרבה משכר העבודה המקובל בעיר; בהתחמקם מתקנות הגילדות, שהתייחסו לתנאי ההעסקה ואיכות המוצרים, הצליחו סוחרים אלה "לשבור" את השוק המסודר ולייצר סחורות שהיו ברמה נמוכה יותר מאשר הסטנדרטים הנהוגים בערים. במערכת כזו החלה להתקיים העסקת ילדים. כבר במאה השבע-עשרה, בהולנד "מתקדמת", ציין אבלין (John Evelyn) כי ילדים בני חמש הועסקו בתפקידים מועילים. הכלכלה המוגנת של העיר לא היתה מסוגלת להתמודד בתחרות פרועה שכזו.

מעבר לכך, לקראת סוף ימי הביניים החלו המכרות ובתי החרושת לזכות למלא תפקיד משמעותי יותר מאשר במאות השנים הקודמות. תעשיות אלה, על הכלוך והזוהמה והצורך התמידי בעץ הסקה ובשטחי אכסון גדולים, מוקמו בדרך כלל מחוץ לגבולות ההתיישבויות הקיימות. מלכתחילה ניכרו בהן רוב המאפיינים של התעשיות הקפיטליסטיות המאוחרות, ומאותן הסיבות: מכונות הייצור היו יקרות מדי מכפי יכולתו של אדם בודד לרכושן, ומסובכות מדי מכדי שיחידה משפחתית אחת תוכל

להפעילן. שיטות העבודה דרשו שכירת פועלים וארגון חברות שלמות, שהועסקו ככוח עבודה בשכר; רק מעסיק בעל הון מספיק למימון פרק הזמן שבין הייצור ובין מכירת התוצר המוגמר היה יכול לעמוד בנטל ההוצאות הגדולות. כתוצאה מכך החל חלק גדול של האוכלוסייה התעשייתית לחיות מחוץ למסגרות הרשויות המקומיות. גם כאשר הביאו התעשיות לצמיחתן של התיישבויות אורבניות חדשות, הרי שאלה לא אימצו את התקנות העירוניות, והמשיכו להיות תחרות למרכזים המוגנים על ידי הגילדות.

בתקופות קודמות הושגה שליטה בלעדית בתחומים שונים באמצעות פעולה משותפת של התושבים לטובת העיר. החל מהמאה השש-עשרה לא היו המונופולנים החדשים שנוצרו באנגליה ובצרפת נתונים במסגרת העיר; אלה היו מונופולנים על המסחר. הנהנים מהם היו מספר מצומצם של אנשים, ללא קשר למקום מגוריהם או עבודתם. עבור מונופולנים אלה היתה הארץ כולה בבחינת פרובינציה; יוצריהם, כגון יצרן הזכוכית האנגלי מאונסל (Maunsell), היו במקורם ממשפחות האצולה, או שהצטרפו במהירות למעמד זה. תעשייה נרחבת, השקעות בנקאיות ומכירה סיטונית לא המשיכו להתבסס על קנה מידה עירוני: באמצעות נישואין, שותפויות וסוכנים התפתחו אלה והגיעו לכל מקום אפשרי. אפילו במסגרת הרשויות המקומיות המבוססות החלו הגילדות והחברות הישנות לאבד מכוחן, בתחילה באיטליה ואחר כך בשאר חלקי היבשת ובאנגליה, לפני התקפתן של קבוצות חזקות עוד יותר מבחינה כספית, אשר נטלו לידיהן את הפונקציות שמילא הממשל המקומי ונפטרו מפקידי השלטון הנבחרים באמצעות יכולתן לגייס שכירי חרב לשרותן.

החשיבות הגוברת של המסחר הבינלאומי החל מהמאה החמש-עשרה התרחשה בזכות החולשות שבעצם קיום גילדת בעלי המלאכה והעיר המוקפת בחומה. החולשה הראשונה נבעה מהיותן בעלות בסיס מקומי בלבד. כדי להשיג בלעדיות בתוך החומות היה עליהן להגיע לשליטה גם מחוץ להן; המשמעות המתחייבת מכך היתה יצירת הרמוניה מסוימת עם האזורים הכפריים וגם, בסופו של דבר, גיבוש ארגון משותף של אזורים עירוניים.

אך המדיניות בה נקטו רוב הערים החזקות והדינמיות בימי הביניים היתה הפוכה: ונציה דרשה לעצמה בלעדיות מתושבי היבשת עד אזור ברגאמו (Bergamo), בהם היתה תלויה באספקת מזונה. פירנצה, אשר סחרה באורח ידיוותי עם פיסטויה (Pistoia) ורכשה את נאמנותה, התקיפה את לוקה, פיזה ו-סיינה באורח אכזרי ביותר, והפכה אותן לאויבות מושבעות. במקרים אחדים סייעה גילדה של אחת הערים לזו של עיר אחרת, כשם שהגילדות השוכנות בסמוך ל-קולמאר (Colmar) תמכו בגילדת האופים של קולמאר במהלך שביתה שנמשכה כעשר שנים. אך בסך הכל, הגילדה היתה מסוגלת לכפות את סמכותה רק על אלה שבחרו לנהל את עסקיהם בין חומות העיר; והערים עצמן נשלטו תוך קנאות מתמדת וחוסר תכנון לעתיד, שאיפיינו את יחסיהן עם ערים אחרות.

מאחורי חולשתן של הגילדות הסתתר הפגם העמוק ביותר במדיניות האורבנית של ימי הביניים. עיר ימי הביניים היתה מצודתם של תושביה, ולמרות שבתחילה נוצרה על ידי איכרים ובעלי מלאכה שברחו מהאזורים הכפריים, הרי שבאופן אירוני הפכה העיר למנגנון עריץ שעסק בניצול אלה שנשארו בכפרים ובחוות. תושבי העיר כרתו את הענף עליו ישבו. מבחינה אקולוגית היו העיר והכפר יחידה אחת; אם אחד מהם היה מסוגל להתקיים בכוחות עצמו, הרי היה זה הכפר, ולא העיר: האיכר, לא התושב העירוני.

אך הישגיהן של המלאכות וכוח ההמצאה בעיר גרמו לה להתנכר לשכניה, הכפריים הנחשלים; הכפר נחשב לנתמך מפגר-למחצה, וגרוע מזה, לזר. באיטליה שללו הרשויות הענקת זכויות אזרחות לאיכרים, ובגרמניה כפה ה-באנמיינרכט (Bannmeilenrecht) על איכרי האזור לספק לעיר את מזונה וצרכי התעשייה שהיתה בה. במקום לרקום יחסי אחווה עם הכפריים, אשר היו עשויים לסייע בהחלשת כוחם של האצילים הפיאודלים, יצרו הערים חומה

עגומה של אויבים; התנהגות צבאות הערים, במסעותיהם נגד ערים אחרות, לא הפכה את האחרונות ללבביות יותר.

עובדות אלה מצביעות על נפילתה של כלכלת העיר המוגנת, על מגבלותיה הכלכליות הידועות ועל בטחונה, וכינונה של כלכלה מתרחבת, עם הטבות מרוכזות בידי מעטים, הגומלת לאלה שלא הפריזו בערכו של הבטחון והביאו את המתח ההיררכי בין הקבוצות השונות למלחמת מעמדות גלויה. בשיטת ימי הביניים, המבוססת על מעמדות חברתיים מדורגים, לא היה כל שוויון כלכלי. אך בתחילת התקופה, כאשר אדמת העיר חולקה בצורה פחות או יותר שווה ואמצעי הייצור היו בחלקם הגדול רק כלי העבודה האישיים וכישורי העובד, ניידותו של העובד המיומן לאחר סיום התמחותו ביטחה אותו מפני ניצול אכזרי. משום שכלי העבודה היו בבעלותו, הוא היה מסוגל לקבוע את אורח ומקום חייו. זו היתה ערובה חשובה למדי בחרות ובאוטונומיה של ימי הביניים, משום שהיא מנעה פער גדול בין המעמדות העליונים והתחתונים, כל עוד כוח העבודה המיומן לא היה בשפע.

בתעשיית הטקסטיל של פלנדריה וצפון איטליה הופיע הקרע המסורתי בין העובדים ואדוניהם כבר במאה השלוש-עשרה. השפעתם של גלגל הטוויה החדש ונול האריגה היתה דומה לזו של ההמצאות הראשונות בתעשיית הטקסטיל, חמש מאות שנים קודם לכן. ב-קלן הצליחו האורגים באורח זמני להפיל את שלטון האריסטוקרטיה בשנים 1370-1. ארוע דומה התרחש ב-גנט, תחת הנהגתו של ארטוולדה (Artevelde). אך רוב הסיכויים היו נגד הגילדות: הישגיהן לא החזיקו מעמד זמן רב. בעוד הגילדות פועלות על בסיס עירוני, היו אויביהן מאוחדים על פני היבשת כולה באמצעות קשרי נישואין ובריתות נסיכותיות, מלכותיות ודתיות. כך היו המעמדות השולטים מסוגלים לגייס צורות שונות של סמכות ולחץ למקום בעייתי אחד.

כתוצאה מכך, כוחן של האצולות הפיאודליות ובתי המלוכה לא איבד את רסן השלטון, פרט לנסיגות שונים שלא הצליחו להחזיק מעמד מעבר לתקופת ביניים קצרה, בכל רחבי אירופה. כאשר הערים איחדו את כוחן עם צבא המלך, במטרה להקל את נטל המסים הכבד של האצולה, הן הצליחו להחליף עריץ מקומי בשליט בעל תחום שלטון נרחב, שלעתים קרובות היה גם רחום יותר. עד מהרה גילו תושבי הערים, כי הם הפכו לנתיניה של מדינה חזקה ביותר, שביצירתה הם היו שותפים פעילים. רק ערים גדולות ועשירות, כדוגמת לונדון, היו מסוגלות להגיע לעמק השווה עם השליט המלכותי שלהן, וכאשר ניסו - אף הצליחו להרחיק אותו מכסאו. הקושי העיקרי היה בכך שהיחידה הפוליטית, היחידה הכלכלית והיחידה הדתית לא נמצאו במערכת יחסים סימטרית בימי הביניים, ולא היו מאוחדות במסגרת כלשהי פרט למדינה השושלתית.

כוח, זכויות ומנהגים קדומים הפכו את המפה הפוליטית של אירופה לריקמה מטורפת של תחומי שיפוט מנוגדים, נאמנויות כפולות ויחודיות חסרת משמעות. למרות שהיתה מובנת מאליה בתאוריה הפוליטית של ימי הביניים - כפי שהיטיב לציין גירקה (Gierke) - היתה קיימת אחדות נראית לעין של המין האנושי בכנסייה ובאימפריה, אך אחדות זו "לא היתה אבסולוטית, ולא היתה יחודית"; למעשה היתה האחדות "שיטה מורכבת והדרגתית של גופים חלקיים, שכל אחד מהם, על אף היותו שלם, דרש בהכרח קיום קשר עם הכלל הגדול יותר".

לרוע מזלם של הנסיונות ליישם את התאוריה, החלקים עצמם מעולם לא הובהרו בעקביות; לכן, כפי שציין גירקה, "עם חלוף הזמן אנו רואים כי מבנה אחדותי זה של הכלל החברתי היה חשוף יותר ויותר להתקפות שנוצרו על ידי הנטיה הריכוזית. ניתן לראות התרחשות זו תחילה ברמת הכנסייה ולאחר מכן במישור החילוני". כאשר התהליך הריכוזי קבע תבנית חדשה, נעלמו המקומיות והאוטונומיה של ימי הביניים. כאשר ההגנה שבה על כנה, היא באה לידי ביטוי בשיטה הכלכלית של השליטים האבסולוטים, שיצרו מונופולנים של המדינה על מנת להזין את אוצר המדינה המרכזי.

נסיונות שונים לאיחוד אכן נעשו בין ערים קרובות. בנוסף ליוזמה החדשה - אשר החזיקה מעמד - של איחוד ערי ה-האנסה, נוסדה

גם ליגה של הערים השוואביות (Swabian - בדרום מערב גרמניה) בשנת 1376 וליגת ה-ריין (Rhenish) בשנת 1381, בעוד שבאנגליה נראה איחוד חמשת הנמלים (Cinque Ports). אך חולשתן של אחדויות אלה, כמו של הערים היווניות, שימשה כאזהרה למחבריו השונים של "מסמכים הפדרליים" (Federalist Papers - מסמכי היסוד של ארצות הברית). כללית, התנועה לאיחוד לא נוצרה בערים החופשיות, והיא גם לא היתה חזקה ונדיבה מספיק בכוונתה לשרוד. במהלך המאה הארבע עשרה באיטליה התחלקו אזורי לומברדיה, רומניה, טוסקניה, אומבריה וה מארשים (The Marches) לכשמונים ערי-מדינה, או כפי שהגדיר זאת טוינבי, במחצית משטחה של איטליה בשנת 1300 היו יותר מדינות ריבוניות מאשר בעולם כולו בשנת 1933. אך השלטון עצמו היה צר ומבודד מדי. במהלך מאתיים השנים שלאחר מכן צימצם האיחוד את הרשויות האיטלקיות הללו לעשר יחידות פוליטיות; מכיון שהערים עצמן לא נטלו את היוזמה לכינון איחוד פדרלי, היה מלווה התהליך הנחוץ באובדן החרות, האוטונומיה והכוח.

בשוויצריה ובהולנד נפתרה בעית האיחוד הפדרלי של הערים העצמאיות ואזורי הכפר מבלי להרוס את השלמות הפוליטית של היחידות העירוניות; מסיבה זו מהוות הערים השוויצריות וההולנדיות את הדוגמאות הטובות ביותר למעבר מהסדר האופייני לימי הביניים למבנה מודרני. עובדת השגת אחדות על ידי השוויצרים מבלי היווצרות שלטון עריץ וללא כניעה לצורות שרירותיות של סמכות ריכוזית מוכיחה כי המשמיה היתה אפשרית מבחינה טכנית; מעבר לכך, עובדה זו מעניקה משנה תוקף לכך שהיה ניתן ליישם זאת על בסיס אירופאי נרחב יותר, משום ששלוש הקבוצות הלשוניות השונות בשוויצריה, על המחסומים ההרריים שהיקשו על התחבורה והמגע השוטף, יצרו באזור זה קשיים רבים יותר בפני האיחוד מאשר היו קיימים ברוב השטחים האחרים באירופה. ההוכחה ליישום הרעיון היתה אמיתית, אך הדוגמא לא זכתה לחיקוי במקומות אחרים, בהם נטתה מציאות החיים לנתיב פוליטי אחר.

האיחוד הטריטוריאלי, השלום הפנימי וחופש התנועה היו תנאים הכרחיים לשיטה החדשה של התעשייה הקפיטליסטית. כוח מרכזי התפתח במדינות כדוגמת אנגליה וצרפת, עם לכל הפחות אותה הסכמה שבשתיקה שהיתה קיימת בחברות ובקהילות הקטנות והבסיסיות, וזאת מפאת ההטבות החומריות שהיו תוצאת ביסוסו של "שלום המלך", "צדק המלך" ו"ההגנה המלכותית", אשר הבטיחו תנועה בטוחה בכל רחבי שטח הממלכה. מנקודת המבט של המסחר, התחבורה והתנועה החופשית, ניתן לומר שבעצם חלה הרעה מסוימת במהלך השנים שחלפו מאז המאה השתיים-עשרה; עובדה זו עומדת בסתירה להנחה הויקטוריאנית הברורה לכאורה, שראתה את חלוף הזמן כמסכת של התקדמות אוטומטית. לאורך נהר הריין, לדוגמא, היו רק תשע-עשרה תחנות מכס במאה השתיים-עשרה; במאה השלוש-עשרה נוספו עשרים וחמש תחנות נוספות ובמאה הארבע-עשרה עוד עשרים תחנות. בסוף ימי הביניים הגיע מספר התחנות ללמעלה מששים. היה צורך לעצור פעמים רבות על מנת לשלם מסים ומכסים, לעתים בתדירות של אחת לעשרה קילומטרים: תנאים בלתי מתקבלים על הדעת.

מסי דרכים, מסי גשרים, מסי נהר ומסי עיר - עושק כלכלי זה הוכפל ביחס ישיר להארכת נתיבי המסחר ולחשיבות הגוברת של הזרימה הקבועה של הסחורות לשוק הכלכלי היציב. בנוסף לכך, העדר מטבע אחיד, ביחד עם המדיניות האינפלציונית בה נקטו מעת לעת ערים ושליטים שונים, היוו מכשול נוסף בדרכו של המסחר התקיף. מלבד באזורים אותם הזכרתי קודם לכן, אופיינו ערי אירופה במחשבה קרתנית, צרת אופק וקטנונית מכדי להצליח לפתור בעיות אלה בכוחות משותפים. הסכמה חיצונית בתוקף כוחה הצבאי של המדינה היה האמצעי הנחוץ במשימות בהן לא נעשה נסיון להשתמש בשיטות השיתופיות, או שהיה נסיון קצר ובלתי הוגן להשתמש בהן, וזה לא עלה יפה. ממשלה עצמית בלתי מתאימה ומדיניות כספית קצרת רואי הצועדת לקראת פשיטת רגל סיפקו לעתים קרובות הזדמנות לסמכות המרכזית להתערב

בניהול השוטף ו"לעשות סדר" - על חשבון החרויות העירוניות, כשם שקרה בצרפת.

אנו, החיים בעולם שעדיין מוצף באיוולת שכזו, יכולים להבין את המבוי הסתום ההרסני הזה ללא שמץ של עליונות אירונית. חברות מימי הביניים ניסו לשוא לפתור בין חומות העיר בעיות, אשר הדרך היחידה לפתרון היה פריצת החומות וליכוד הסובלנות והשליטה לאחדות רחבה יותר. כל היבטי החיים האירופאים היו מעורבים בשינוי מהותי זה. לא היתה זו רק בעיה, כפי שחשב דאנטה, של הכתרת אפיפיור או קיסר בראש הישות הגשמית. עיר ימי הביניים, אשר נשאה את הדגל בתחומים פוליטיים כה רבים קודם למדינה הריבונית הלאומית, הנחילה לה את כל מגבלותיה, כשהיא מגדילה אותן פי כמה וכמה. באמצעות סילוק העיר ממקומה וסירוב להשתמש בפונקציות העירוניות המבוססות סייעה המדינה להחליש ולהוריד מגדולתם את החיים העירוניים.

כלי הקיבול העירוני האטום הוכיח כי אין אפשרות להתמודד עם המצב באמצעות התאמות מקומיות, שמטרתן להגיע למצב בו תספק העיר את צרכי עצמה, כפי שעתידות לגלות המדינות הלאומיות של העידן המודרני, גדולות ככל שתהיינה. החומה המדינית של היום גורמת לתוהו ובוהו והרס אוניברסלי מאותן סיבות שהביאו להשמדת עיר ימי הביניים. גופים אוטונומיים אינם יכולים לשגשג מבלי לנקוט בתהליכים אוניברסליים ומאחדים, ומבלי לקחת חלק בהם באורח פעיל.

רק מוסד אחד בימי הביניים היה מסוגל להתעלות מעבר לקרנתות הצרה ולנסיונות המונופוליסטיים חסרי התוחלת: הכנסייה העולמית. אך העלמו של התוכן האוניברסלי של הכנסייה, נטייתה להתכווץ למימדי המעטפת הרומית העתיקה תוך הדגשת סמכותיותה והאבסולוטיות שלה, כמו גם המשך מינוי אנשי דת איטלקים בלבד לרוב התפקידים הבכירים בהיררכיה - מנהג שהיה חלק מהעדפת בני משפחות מסוימות בעת תקופת האפיפיורים של הרנסנס - היו אחד השלבים במגיפה הכללית שהתפשטה בתרבות ימי הביניים. החל מהמאה השלוש-עשרה עסקה הכנסייה בצבירה של רכוש עצום, ובאם לא איבדה מייד את סמכותה הרוחנית, הרי שאין ספק כי כבר פנתה לכיוון זה. בעלי המשרות המכובדות בכנסייה, אשר עושרם העצום שם בצל את הנסיכים החילוניים, האפילו ושמו ללעג את נסיכם שלהם, אשר מלכותו לא היתה שייכת לעולם הזה. במאה החמש-עשרה היה ניתן למצוא יותר ויותר סגפניים בבתי העסק המסחריים מאשר במנזרים - כמו גם רמת מוסר אישית ויושר כלכלי נעלים יותר. אילו נשארה הכנסייה מחוץ לתחום הכלכלי, היה סיכוי לשיתוף פעולה בינה לבין הערים, בספקה מסגרת הולמת לאיחודן. אך למרות המסדרים ה-דומיניקני וה-פרנסיסקני שצמחו במאה השלוש-עשרה ועד מהרה הגיעו אל תוך הערים, נותרו שורשי הכנסייה עצמה נטועים במבנה הפיאודלי של העבר, אותו זנחו מאוחר יותר רק על מנת לזכות בכוחם של הקיסרים החדשים. כאשר התגברה על המבנה הפיאודלי שלה, נוצחה הכנסייה על ידי אותם כוחות וצורות חיים שגונו נמרצות בתורתה. אם כך, במאה השש-עשרה, ובמקרים מסוימים כבר במאה הארבע-עשרה, היתה סמכותה של הכנסייה מעורערת למדי מבפנים; לא היה עוד שופט עליון או כוח אוניברסלי שישליטו צדק אלוהי בעולם. השחיתות ברומא החלה להעלות צחנה לא פחות מאשר אצל שלטונות עריצים ומלכותיים אחרים; במאה השש-עשרה הוחכרה ברכתה האמיתית של הכנסייה, המחילה המלאה, לבנקאי הבולט של התקופה, יעקוב פוגר (Jacob Fugger), תמורת שכר מלא.

לפסק הדין הסופי על כלל המשטר בו היוותה הכנסייה חלק משמעותי, אני פונה לעדות מאותה תקופה מפיו של תומאס מור, שעתה נמנה על קדושיה של אותה הכנסייה: "כאשר אני שוקל במוחי את מצבן של הקהילות המשגשגות היום, בעזרת האל, אני יכול לראות דבר פרט לקשר שקשרו העשירים, המנסים להפיק תועלת אישית עבור עצמם, בפועלם בשם ובכוח הקהילה כולה. הם ממציאים ומפתחים דרכים ואמצעים שונים, באמצעותם ישמרו ללא חשש לאובדן את כל מה שצברו בדרכים נלוזות, ויחד עם זאת יהיו יכולים לרכוש במחיר הזול ביותר ולהשתמש שלא כשורה בכוח עמלם ועבודתם של העניים".

אם הסדר הדתי הבינלאומי של ממלכת הנצרות לא היה מסוגל לשמר את שלטון ימי הביניים באמצעות חידושו מבפנים, הרי שהפרוטסטנטיות, אשר נשענה על בסיס לאומי ויצרה כנסייה הנתמכת על ידי המדינה, היתה מתאימה עוד פחות לשרת את צרכי הערים. עם עליית הפרוטסטנטיות המאוחרת יותר נחלשה האחוה הישנה; פילוגים על רקע קיום מנהגים דתיים הגבירו את ההתפוררות הכלכלית והחלישו עוד יותר, בעיקר בצפון, את האפשרות של יצירת קהילה אוניברסלית למטרה מוגדרת. אפילו בקהילות הפרוטסטנטיות יצרה הבדלנות העקבית של כתות שונות - ה-קוואקרים (Quakers), ה-אוניטארים (Unitarians) ו-האנאבפטיסטים - כפירות בתוך כפירות, ופרוד נוסף בתוך הפרודים הקיימים. מאחורי חזיתות הבתים הזהות בערים הישנות ניתן היה למצוא אויבים דתיים מרי נפש החיים זה בצד זה; כעת היו אלה עוינים עוד יותר בגין קרבת שכנותם מאשר קודם לכן, כאשר היו רחוקים זה מזה. אז חדלה השכונה מלהיות צורת התאגדות סובלנית; רק החיים הפרטיים היו מסוגלים לשגשג. בסופו של דבר, עם היות סמכותה של הכנסייה העולמית מוטלת בספק ועם שלילת קיומה של הקבוצה, נותר לבדו רק היחיד המבודד, המחפש במאמץ אישי ישועה או רווח, ואם יתאפשר לו יקח משניהם גם יחד, על חשבון - אם יהיה צורך בכך - האזרחים האחרים. כשלו זה תואר בשורות השנונות של רוברט קראולי (Robert Crowley), שכתב אותן במאה השש-עשרה:

וזה עיר
 בשמה ובעצמה
 זוהי קבוצת אנשים
 אשר רווח מחפשים.
 משום שפקידים ואחרים
 אכן מנסים להשיג רווח לעצמם
 אך עבור עושרם של ההמונים
 איש אינו מוכן לסבול.
 וגהינוס חסר סדר
 כך אקרא לה
 בה כל אדם הוא לעצמו
 ואיש אינו בשביל כולם.

מה ש-לנגלנד חזה במאה הארבע-עשרה בנאומו הנלהב על ההונאות והשקרים של "גברת רווח" התפשט בכל רחבי החברה האירופית במאות השנים שחלפו מאז. העיר חדלה כמעט לחלוטין מלהיות יוזמה משותפת לטובת הכלל; הסמכות המקומית של הרשות העירונית, כמו גם הסמכות האוניברסלית של הכנסייה, לא הספיקו כדי להנחות לכיוון טובת הקהילה את הכוחות החדשים שהשתלטו על הציויליזציה האירופאית. בעת בניית הערים החדשות במאה התשע-עשרה, התקדים האחרון שניתן היה לחשוב עליו באותה תקופה היה עיר ימי הביניים. חי הערים הישנות התייבשו באיטיות, חומותיהן הפכו לקליפה ריקה המקיפה מוסדות שאף הם היו מעטפות ללא תוכן. כיום, כמו קודם לכן, רק באמצעות אחיזת המעטפת בסמוך לאוזן, כמו קונכיית-ים, ניתן לשמוע בתוך הדממה הדקה את ההמולה העמומה של החיים העתיקים, עם ההכרה הדרמטית והאמונה הפנימית העמוקה, אשר התקיימו בין החומות.